

81890

А Қ ҚОДИРОВ

**МИНТАҚА
ХҲЖАЛИК ХҲСОБИ
ВА ИҚТИСОДИЙ
МУСТАҚИЛЛИК**

631.16
1575

81890

631.16 : 638.133

K575

А. Қ. ҚОДИРОВ

МИНТАҚА
ХЎЖАЛИК ҲИСОБИ
ВА ИҚТИСОДИЙ
МУСТАҚИЛЛИК

Дурмас
Сайт
Хўжалик
билан
муносибат
муносибат

26/10/92

Республиканская научная сельскохозяйственной библиотека № 354070 САО ВАСХНИЛ

ТОШКЕНТ
"ЎЗБЕКИСТОН"
1992

Ушбу китобда тўла хўжалик ҳисобидаги бўгин муносабатларининг хусусияти ва жумҳуриятнинг минтақа хўжалик ҳисоби, ўз харажатларини ўзи қоплаш ва ўзини ўзи маблағ билан таъминлашга ўтиши масалалари ҳақида фикр юритилган. Муаллиф баён этган кўпгина мулоҳазалар жумҳуриятимизнинг минтақа хўжалик ҳисобига ўтиши билан боғлиқ муаммоларни чуқурроқ муҳокама қилишга кўмаклашиши шубҳасиз.

Китоб иқтисодиёт билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Муҳаррир: А. ҲАКИМЖОНОВА

ISBN 5-640-01300-1

© А. Қодиров. "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти, 1992 й.

КИРИШ

Ҳозирги иқтисодий ва ижтимоий вазият жумҳуриятимиз хўжалик ҳисобини амалий жиҳатдан рўёбга чиқаришга муайян даражада таъсир кўрсатади, албатта.

Шунинг учун биринчи навбатда, хўжалик ҳисоби шароитларига ўтиш чоғида бошқарув, режалаштириш, нарх қўйиш, моддий рағбатлантириш, фойдани шакллантириш ва тақсимлаш соҳаларидаги мавжуд салбий жараёнлар кучайиши олдини олиш зарур.

Ун иккинчи беш йиллик мобайнида жумҳуриятда ҳосил қилинган миллий даромад ҳажми деярли икки баробардан зиёд камайди. Табиийки, бу минтақа хўжалик ҳисобига ўтишга муайян даражада салбий таъсир кўрсатади, албатта. Минтақа иқтисодий ва ижтимоий тараққиёти учун ресурслар ҳажмидан кўзда тутилганидан камроқ фойдаланишга тўғри келади.

Объектив жараёнлар, аввало ишлаб чиқариш самарадорлиги тармоқлар ва иқтисодий районлар бўйича бир текис ўсмаётганлиги, аҳоли миқдори ва таркибидаги ўзгаришларда номуносивблик тамойили бунга сабаб бўлмоқда.

Маълумки, жумҳуриятимиз аҳолининг табиий кўпайиши жиҳатидан энг юқори ўринларда туради. Бунинг оқибати ўлароқ болалар миқдори ғоят катта бўлиб, халқ хўжалигида банд бўлган меҳнатга лаёқатли аҳоли салмоғи эса пастдир.

Иқтисодиёт хусусиятлари ва таркиби, шунингдек жумҳурият ишлаб чиқаришининг ихтисослашуви ҳам минтақа хўжалик ҳисобига ўтишга катта таъсир кўрсатади. Хусусан, қайта ишловчи ва ишлаб чиқарувчи тармоқларга нисбатан хом ашё воситалари бир хил ривожланмаганлиги туфайли, шунингдек, бирламчи хом ашё, яримфабрикатлар ва тайёр маҳсулот нарх нисбати жумҳурият ишлаб чиқаришнинг хом ашё йўналиши даражасида қолиб келмоқда.

Хўжалик ҳисобига ўтиш чоғида жумҳуриятда ресурсларни марказлашган территориал қайта тақсимлаш ҳеч шубҳасиз камаяди. Бу иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг ишлар самарадорлигини оширишнинг ўзлари ишлаб чиққан режаларини рўёбга чиқаришлари учун жумҳуриятлар масъулиятини кучайтиришни талаб қилади.

Деҳқончиликда янгилашни мавжуд воситалардан фойдаланиш мақсадларида ишлаб чиқаришнинг барча иқтисодий ва ташкилий усуллари хилма-хиллигини ишга солишни кўзда тутати. Шунинг учун хўжаликни юритишнинг янги шароитларида мулкчилик шакллари, уни ривожлантириш ва бошқарув масалаларини яна бир марта ўрганиб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Умуман, агросаноат комплекси самарадорлигини оширишнинг чуқур назарий ва амалий концепцияси хўжалик мустақиллигини кенгайтириш, тўла хўжалик ҳисобини жорий этиш, барча ҳодимларда ишлаб чиқариш соҳиби туйғусини тарбиялашни ўз ичига олади.

I боб МУЛКЧИЛИК ШАКЛЛАРИ ВА УНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Маълумки, моддий ишлаб чиқариш инсоннинг табиат билан ўзаро ҳамкорлиги жараёни ва бу жараён давомида юзага келувчи муносабатлар мажмуасини ўз ичига олади. Инсоннинг табиат билан ўзаро ҳамкорлик жараёни меҳнат жараёнидирки, у турли ижтимоий шаклда намоён бўлади. Меҳнат жараёнини ҳамisha шахслар амалга оширадилар. Бироқ меҳнат жараёни сабабчиси яккаланган шахс эмас, балки жамиятдир.

Шу боис ишлаб чиқариш ҳамisha ижтимоийдир. Чунки муайян алоқа ва муносабатлар мавжуд бўлиб, ижтимоий ишлаб чиқариш ёки иқтисодий муносабатлар шаклидаги моддий ишлаб чиқариш жараёнида одамлар ўз ирода ва идрокларидан холи равишда бу алоқа ва муносабатларга киришадилар. Ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатлари техника ишлаб чиқариш деб аталмиш муносабатлардан фарқ қилади. Иқтисодий муносабатлар аввало ишлаб чиқариш жараёнини белгиловчи ишлаб чиқариш муносабатларидир. Зеро, ҳар қандай ишлаб чиқариш — муайян ижтимоий ишлаб чиқариш доирасида ва унинг воситасида табиат неъматларининг шахс томонидан ўзлаштирилишидир.

Маълумки, ишлаб чиқариш муносабатлари жамиятнинг ижтимоий таркибини белгилайди. Капитализм янги, феодализмдагига қараганда юксакроқ ишлаб чиқариш кучлари даражасига кўтарилган хусусий мулкчиликнинг янада ривожланишига асосланади. Капитализмда монополиялар буржуа давлат кучи билан бирикиб кетиши оқибатида ишлаб чиқариш воситаларига капиталистик мулкчиликнинг икки йўл билан давлат-монополия шакли вужудга келади. Биринчи йўл — давлат бюджети ҳисобига корхоналар қуриш. Бунда давлат асосан ҳарбий ва стратегик заводлар ҳамда объектлар қуриш учун капитал маблағлар ажратади. Иккинчиси — давлат-монополия шакли иқтисодиётнинг айрим тармоқларини миллийлаштириб, давлат ихтиёрига олиш, шунингдек, монополистик корхоналар акцияларининг бир қисmini давлат сотиб олиши туфайли вужудга келади. Буржуа давлати

қонда тариқасида инқирозга юз тутаетган корхоналарни миллий-лаштириб, шу йўл билан хусусий монополия капиталининг зийн келтирувчи ҳолатидан фойда берувчи даражага кўтарилишига кўмаклашади. Капитализм шароитида давлат-монополия мулкчилиги хусусий монополиялар мулки билан ғоят чатишиб кетади.

Ҳозирги концепцияда мулкчилик асосий ўринни эгаллайди, шу туфайли мулкчиликка муносабатлар ўзгаришини биринчи даражали йўналиш сифатида баҳолаб, иқтисодий ислохотни янада ривожлантиришнинг асосий йўлларини белгилаб олиш керак. Нима учун? Чунки илгари назарда тутилган иқтисодий ислохотларнинг рўёбга чиқмаганлигини ҳудди мана шу мулкчиликка муносабат орқали англаб етиш мумкин. Чунки мулкчилик муносабатлари ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий босқичнинг иқтисодий асоси сифатида илмий-амалий жиҳатдан ҳали ишлаб чиқилмаган. Бунини ўтмишимиз ва бугунги кунимиз тажрибаси ҳам кўрсатиб турибди. Чамаси, мулкчиликнинг илмий-амалий асосларини ишлаб чиқмай ва ходимлар билан деҳқонларнинг ишлаб чиқариш воситаларидан четлаштирилишини бартараф этмай туриб, биз туб иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ислохотларнинг бош мақсадларига эриша олмаймиз.

Мулкчилик муайян жамият аъзолари томонидан ҳаётни такрорий тиклаш мақсадида табиий бойликларни, шунингдек, табиий бойликларни қайта ишлаш туфайли ҳосил бўлган меҳнат маҳсулини ўзлаштиришнинг ижтимоий шаклидир.

Ишчи кучининг ишлаб чиқариш воситалари билан бирлашуви мулкчилик моҳиятини белгилаб беради. Шу маънода у ишлаб чиқариш кучлари ҳаракатининг ижтимоий шартини, муайян ижтимоий-иқтисодий босқич доирасида амал қилувчи ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш муносабатлари усулининг асоси сифатида майдонга чиқади. Мулкчилик ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмларини ўзлаштириш бўйича одамлар ўртасидаги муносабатни ифодалайди. Жамият аъзолари ўртасида моддий неъматларни умумхалқ, жамоа ва шахсий мулк муносабатлари ташкил этади.

Ижтимоий муносабатларнинг асосини ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий мулкчилик ташкил этади. Ижтимоий мулкчилик турли: умумхалқ, кооператив, меҳнаткашларнинг жамоат ташкилотлари ва бошқа ассоциациялари мулкларини шаклларида эга. Шунингдек, шахсий мулкчилик ҳам мавжуд. Маълумки, социалистик жамият давлатга уюшган, шу боис ҳам умумхалқ мулки давлат мулки шаклига киради.

Жамият ривожланиб боргани сари мулкчиликнинг барча шакллари ривожланиб бори. Мулкчиликнинг бутун таркибини

ёшпасига давлатлаштириш юз берди. Кўпчилик кооператив турлари фаолиятининг сунъий чекланиши, колхозлар ва матлубот кооперациясининг амалда давлатлаштирилиши муносабати билан кооператив мулкчилик шакли кескин камайди. Қишлоқ хўжалигида, хонаки ишлаб чиқаришда, савдо ва маиший хизматда яқка тартибдаги меҳнат фаолияти тўхтатиб қўйилган эди. Умумхалқ мулкчининг ўзи эса ғоят марказлашган, тўраларча ташкил этилган давлат мулкига айланиб қолди.

Жумладан, 1989 йили халқ хўжалигининг асосий фондларида давлат мулки салмоғи 88 фоизни ташкил этди.

Бу шундай ҳолатга олиб келдики, амалда мулкнинг ишлаб чиқарувчидан бегоналашуви юз берди. Оқибатда ходимнинг ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишдан манфаатдорлиги кескин камайди. Аслида эса, мулкчиликдан келиб чиқадиган манфаатдорлик юксак унумли, самарали меҳнатга қизиқтиришнинг ягона омилidir.

Шунинг учун мулкчилик муносабатларининг тубдан такомиллаштирилиши иқтисодий ислохотнинг асосий муаммоси бўлиб қолди. Қиймат баҳосиз англашилмаганидек, мулкчиликни унинг соҳиби манфаатдорлигисиз англаб бўлмаслигини тушуниб етadиган вақт келди. Эга бўлиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш сингари мулккий тушунчаларни мулкчиликнинг ҳуқуқий шарҳланиши билан кураш байроғи остида рад этиш тамойилидан воз кечиш вақти келди. Ҳуқуқий тушунчалар "бўшлиқда" туғилмаслиги ва яшай олмаслигини тушуниб олишимиз керак. Муаммонинг моҳияти шундаки, умумхалқ (давлат) мулкчининг қолсиз улкан танасини жонлантириш, бошқача қилиб айтганда, мулкни "нодавлатлаштириш" пайти келди. Бу ғоянинг асосий мағзи мулкни ҳаракатга келтиришнинг иқтисодий шакллариини топишдир. Худди шу нарса ходимнинг ишлаб чиқариш воситаларидан бегоналашувини бартараф этиш имконини беради, иқтисодиётнинг марказлаштирилган бошқарувини жиддий тарзда сусайтиради. Манфаатдорлик, аввало товар ишлаб чиқарувчининг манфаатдорлиги бу жараённинг негизига айланади. Шу боис шахсий ва жамоа манфаатларини энг кўп даражада қондирадиган шакллар хўжаликни юритишнинг энг мувофиқ шакллари бўлиб қолади.

Иқтисодиётнинг кўп укладлилиги — ўз вақтида истеъмолдан бемаврид "сиқиб" чиқарилган тушунчадир. Бироқ бу хато қарор бўлиб чиқди. Эндиликда, унинг тараққиёти истиқболлари кўп укладли иқтисодиёт ойнасида ёрқин намоён бўлмоқда. Товар ишлаб чиқарувчининг ўзига хўжаликни юритиш шакллариини танлашда иқтисодий эркинлик бериш бу муаммони ҳал қилишнинг қалитини ташкил этади. Мулкчилик ҳақидаги қонунда таъкидланганидек, амалдаги мулкчилик мажмуасини санаш

фуқаролар мулкидан бошланади. Фуқаролар мулкни вужудга келтириш ва кўпайтириш манбалари анча кенгайтирилган. Жумладан, ижтимоий ишлаб чиқаришда иштирак этишдан, хусусий хўжалик юритишдан олинган меҳнат даромадлари, мерос қилиб олинган мулк каби анъанавий шакллар билан бир қаторда кредит муассасаларига, акциялар ва бошқа қимматбаҳо қоғозларга қўйилган маблағлардан олинган даромадлар ҳам фуқаролар мулкни вужудга келтириш ва кўпайтириш манбаи ҳисобланади. Хусусий хўжалик юритишдан олинган даромадлар шахсий ёрдамчи хўжаликлар билан чекланилган илгариги йиллардан фарқли ўлароқ, деҳқончилик ва бошқа шахсий хўжаликни юритишдан тушган жамғармаларни ҳам ўз ичига олишини алоҳида таъкидлаш лозим. Чунки шахсий мулк ишлаб чиқаришга сарфланадиган мулк ҳисобига кенгайиб боради ва якка тартибдаги меҳнат фаолияти учун моддий асос сифатида қараб чиқилади.

Давлат мулки монополияси хўжалик юритишнинг мавжуд шакллари фан-техника тараққиётини рағбатлантириб, уни қўллаб-қувватлай олмайдиган вазиятни юзага келтирди. У фан-техника тараққиётини бир четга суриб қўйди. Бундай ҳолатнинг юз беришига ишлаб чиқарувчининг шахсий манфаатдорлиги йўқлиги, рақобат, истеъмолчи учун кураш кабилар бўлмаганлиги сабаб бўлди.

Туб иқтисодий ислохотнинг бўғини — мулкчилик муносабатлари фан-техника тараққиёти асосида ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини кескин оширишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Кўп укладли иқтисодиёт ижтимоий манфаатлар, яъни инсон манфаатлари учун, унинг бир текис, бир маромли ички ривожини учун зарур шарт. Дарвоқе, кейинги йилларда иқтисодиётнинг ижтимоий йўналганлигининг кучайиши унинг ривожидagi характерли хусусиятдан биридир. Зеро, иқтисодий ривож мақсади инсон ва жамият манфаатлари ва эҳтиёжлари қондирилишдан иборат. Бутун иқтисодиётимиз инсон учун, ўнинг бахт-саодати учун бел боғлаган экан, демак, у ўзининг бевосита вазифаларини ҳал этишга киришганлигини билдиради. Социалистик мулкчиликнинг хилма-хил шакллари билан кенг фойдаланиш, давлат мулкни парчалаш, меҳнат натижаларига қараб ҳақ тўлашнинг реал механизминини вужудга келтириш иқтисодиётимиз ривожининг бош йўли эканлиги кенг эътироф этилаётганлиги бежиз эмас.

Шунинг учун ҳозирги вазифа асосий ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини кўтаришдан, ишлаб чиқарувчининг моддий манфаатдорлигини оширишдан иборатдир. Бунинг учун, биринчи навбатда, иқтисодиётни нодавлатлаштириш, кўп укладли хўжаликни вужудга келтириш керак. Бозорни ривожлантириш

зарурияти ҳам шунини тақозо этади. Турли мулкчилик шакллари мавжуд бўлгандагина бозор муваффақиятли ривожланиб боради. Чунки давлат мулки шароитида алмашув кўзда тутилгандек бўлмайди, бинобарин, бозор ночор аҳволда қолаверади.

Шунинг учун ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва бозорни ривожлантириш манфаатларини кўзлаб, давлат ва жамоа мулкчилигининг ҳамма кўринишларини, шунингдек, якка мулкчилик шакллари ривожлантириш талаб қилинади. "Бундан келиб чиқадики, биз барча кўринишдаги давлат мулкига, кооператив ва бошқа жамоат ташкилотлари мулкига, шунингдек фуқаролар мулкига ривожланиш учун тенг ҳуқуқлар ва имкониятлар бериш йўлини изчил ўтказишимиз керак. Кўп укладли иқтисодиёт шаклланишининг аниқ йўллари мана шундан иборатдир".

Бир ижтимоий-иқтисодий босқичдан бошқасига ўтилиши билан мулкчилик шакли ҳам ўзгаради. Чунки унинг мақсади ижтимоий тараққиётнинг янгича сифатини таъминлашдан иборатдир.

Янгиланаётган жамиятда мулкчилик иқтисодий рағбатнинг объектив асоси сифатида инсоннинг шахсий омилини ишлаб чиқариш воситалари билан биргаликдаги объектив омилга бирлашувини таъминлаши керак. Шунинг таъкидлаш лозимки, бир қатор сабабларга кўра биз бу мақсадни тўла рўйга чиқара олмадик. Бунга баъзи объектив қонуниятларни инкор этиш, умумхалқ мулкига ҳаддан зиёд давлат мулки тусини бериб юбориш сабаб бўлди.

Социализмда мақбул бўлган ягона монополиялашган мулк сифатида давлат мулки шаклининг қарор топиши кўп укладли мулкчиликка барҳам бериб, ишлаб чиқаришни монополиялашга ва ишлаб чиқаришни, унинг таркиби ва бошқарув усулларини марказлаштиришга олиб келди. Шу асосда хилма-хил хўжалик муносабатлари марказлаштирилган маъмуриятчилик билан алмаштирилди. Давлат ишлаб чиқаришни, тақсимотни ва бунёд этилган моддий неъматларни алмаштиришни амалга оширувчи ягона субъектга айланганлиги шунга олиб келди. Биз амалда социализм шароитида ҳукмрон мулк бўлган давлат мулки имкониятларидан тўла фойдалана олмадик.

Капиталистик ва социалистик ишлаб чиқариш усулларини қиёслаб, Э. Азроянц ва Ю. Калмиков уларни икки принципиал жиҳатлари билан, яъни мулкдорнинг тури ва ишлаб чиқариш воситаларида мулкчиликнинг ҳукмрон шакли бўйича фарқлай оламиз, деб таъкидлайдилар.

¹Қаранг: "Экономическая газета", 1989 йил, 41-сон, 5-бет.

Бироқ, ворисликни ҳам эсдан чиқармаслик зарур. Ворислик, биринчидан, фақат капиталистик мулкчилик шакли инкор этилиб, шакллarning бошқа барча ранг-баранглиги сақланиб қолиши билан изоҳланади. Иккинчидан, ворисликнинг социалистик ишлаб чиқариш шарт-шароитларини қарор топтирувчи давлат шакли мулкчиликнинг ўтиш давридаги барча шаклларига ҳал қилувчи таъсир кўрсатиши билан таъминланади. Учинчидан, ворислик мулкчилик шаклларининг ўзаро таъсир ва мулкчилик таркибининг аста-секин мураккаблашиб бориши принципи бўйича ривожланиш қонуниятларининг ўзига сингдирилгандир¹.

Мулкчилик шакллари ва шунга мувофиқ хўжалик укладлари нуқтаи назаридан ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий босқичнинг иқтисодиёти хилма-хил бўлади. Бироқ, табиийки, ҳар бир жамиятда мулкчиликнинг муайян шакли етакчи бўлади. Ишлаб чиқарувчи кучлар ривожининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, уларгагина хос ижтимоий ҳаракат мулкчиликнинг кўпдан-кўп шакллари намоён этиши мумкин.

Ҳар бир мулкчилик шакли доирасида ишлаб чиқариш учун қулай шарт-шароитлар яратилиши ва керакли миқдорда хом ашё, истеъмол буюмлари бўлгани ҳолда моддий неъматлар ишлаб чиқаришни қондириш мумкин. Албатта, буларнинг ҳаммаси қонуний ҳимояланиши ва мулк кафолат олиши керак.

Фикримизча, ижтимоий мулкчилик тушунчасини унинг мазмуни ва ички таркибини таҳлил этиш асосида очиб бериш керак.

Хўжалик ҳисоби муносабатларини амалга ошириш шароитларида жумҳуриятимизда мулкчиликнинг умумхалқ, кооператив, якка тартибдаги, аралаш (умумхалқ ва кооператив мулкнинг ҳисса қўшиш асосида ёки хорижий шериклар билан биргаликда вужудга келтириладиган мулк), акционерлик, шунингдек, жамоат ташкилотлари мулки шакллари ривожланади. Умумхалқ мулки республика халқ хўжалигида, унинг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларида белгилувчи мулк бўлиб келди ва бундан буён ҳам шундай бўлиб қолади. Шунинг учун умумхалқ мулкнинг амал қилиш механизми, уни рўёбга чиқаришнинг самарали усуллари хўжалик ҳисоби муносабатлари учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Бунда асосий вазифа умумхалқ мулкнинг сақланиши, ундан самарали фойдаланиш ва натура-мол ҳамда қиймат шаклларида такрорий ишлаб чиқарилишидан иборат бўлади.

Ўзбекистон Жумҳурияти Олий Кенгаши давлат номидан

¹ Қаранг: Азроянц Э., Калмиков Ю. Ж. Ж. "Плановое хозяйство", 1989 йил 11-сон, 79-бет.

жумҳурият корхоналари ва хўжалик ташкилотлари ишлаб чиқариш воситаларига, халқ депутатлари шаҳар ва вилоят кенгашлари шаҳар ва вилоят аҳамиятидаги корхоналар, хўжалик ташкилотлари ва муассасалари ишлаб чиқарувчи воситаларига, шунингдек, моддий ва ишлаб чиқариш воситаларига халқ депутатлари ноҳия кенгашлари ноҳия аҳамиятидаги корхоналар, хўжалик ташкилотлари ва муассасалари ишлаб чиқарувчи воситаларига ҳамда бошқа моддий ва табиий бойликларга нисбатан умумхалқ мулкнинг субъектлари сифатида иш олиб борадилар.

Умумхалқ ёки давлат мулки: унинг объектлари сифатида бир томондан, яшаш муҳити ва табиий ресурслар, иккинчи томондан, ижтимоий вазифалар (аҳоли турмуши таъминотининг энг муҳим шартлари вужудга келтирилиши, иш билан бандликни сақлаб қолиш ва бошқалар), мудофаа манфаатлари, илмий-технологик сабаблар (коинот техникаси), шунингдек юқори даражада умумлаштирилишини мақсад қилиб қўйган ишлаб чиқариш воситалари намоён бўлади. Ўз ҳуқуқларини олий қонунчилик ва ижроия ҳокимияти орқали амалга оширувчи халқ мулкдор сифатида майдонга чиқади. Давлат мулки ҳокимият органлари таркибига кўра икки даражали федерал ва республика мулки бўлиши мумкин. Олий қонун чиқарувчи орган мулкчиликнинг конкрет субъектларини аниқлайди ва уларга ўзининг эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқини топширади.

Аниқ даражада маҳсулот ишлаб чиқариш, режаланган ишларни амалга ошириш ва аҳолининг ижтимоий-маиший ҳамда маданий эҳтиёжларини қондириш учун фойдаланиладиган ишлаб чиқариш воситалари кабилар коммунал мулк объекти ҳисобланади. Халқ депутатлари кенгашлари эса (вилоят, ўлка, ноҳия, шаҳар, қўрғон, қишлоқ ва бошқалар) мулк субъектлари сифатида иш олиб борадилар.

Жамоа, яъни биргаликдаги мулк меҳнат жамоаси эгалик қиладиган, фойдаланадиган ва тасарруф этадиган ишлаб чиқариш воситалари ҳамда корхона ва ташкилотларнинг мол-мулкни ўз ичига олади. Унга мансублик ишлаб чиқариш жараёнида шахсан иштирок этиш билан белгиланади. Ишлаб чиқариш ва ижтимоий ривожланишнинг хўжалик ҳисобидаги жамғармаси маблағлари ҳисобига давлатдан сотиб олиш йўли билан жамоа мулки барпо этилиши мумкин. У зиён кўрмаслиги билан характерланади. Бундай мулкни бошқаришда ҳар бир мулкдор тенг ҳуқуқ асосида иштирок этади. Бунда меҳнат жамоаси мулк субъекти бўлиб, меҳнат жамоаси йиғилиши олий, у сайлайдиган бошқарув (ёки кенгаш) ижрочи орган ҳисобланади.

Якка тартибда ва майда товар ишлаб чиқарувчилар ёки

истеъмолчилар бирлашиб, эгалик қилган, фойдаланган ва тасарруф этган ишлаб чиқариш воситалари мол-мулклар кооператив мулкдир. У асосан пай, яъни улуш каби ва аъзолик бадаллари ҳисобига шаклланади. Кооператив аъзоси кириш ҳақи тўлаш ҳуқуқига, бинобарин фойданинг муайян қисмини олиш ҳуқуқига эга. Кооперативдан чиқиш ёки кооператив тугатилиши чоғида у ўз улушини қайтариб олади.

Акционерлик мулки — уни таъсис этишда ўз маблағлари билан иштирок этган акционерлар эгалик қилувчи, фойдаланувчи ва тасарруф этувчи ишлаб чиқариш воситалари ва бошқа мол-мулклардир. Бунда акционерлар мулк субъекти бўлиши мумкин. Одатда фақат юридик шахсларгина акционер бўла оладилар. Бироқ қўшимча иқтисодий омил сифатида акцияларнинг бир қисми бошқа шахсларга ҳам сотилиши мумкин. Бу шаклдаги мулкчиликнинг ўзига хос хусусиятлари биргаликдаги ва кооператив мулкдан фарқли ўлароқ ишлаб чиқаришда иштирок этиш мажбуран эмаслиги, акциянинг тугатилиши, дивидент олиш ҳуқуқи, шунингдек, шахслар (меҳнатчилар) акциялари фақат фойда олиш имкониятини таъминлаб, айна пайтда мол-мулкни бўлишда иштирок этмаслигидан иборат. Олий орган — акционерларнинг умумий йиғилиши, ихроия органи — бошқарув, иштирок этиш (таъсир) мезони — акциялар миқдори ва уларнинг акционерлик мулкидаги ҳиссасидан иборат.

Шахсий мулк — майда товар ишлаб чиқаришда ёки аҳолига хизмат кўрсатишда фойдаланиладиган, шахс ўзининг хилма-хил эҳтиёжларини қондириш мақсадида бевосита ўзлаштирилишини таъминлайдиган ускуна, асбоб, хом ашё ва бошқа мол-мулкдан иборатдир. Бу мулк бевосита шахснинг ўзи томонидан, якка тартибда ёки қариндош-уруғчилик кенгаши томонидан бошқарилади.

Булардан ташқари жамоат ташкилотлари мулкни ҳам ҳисобга олиш керак. Ўз таркиби ва бошқарув усули жиҳатидан у коммунал мулкка яқин туради.

Нима учун капитализм йўқ қилиниши билан ходимнинг ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчилиги тикланмай, унинг шахсий мулки тикланади? Шахсий мулк нима ва унинг асослари қандай? деган саволлар туғилади. Бу асосли саволлар жавоб талаб қилади, албатта. Сиеъсий-иқтисодий адабиётларимизда ҳозиргача рўй бериб келганидек, улардан қўл силтаб кетиш мумкин эмас.

Биринчи саволга капитализм жавоб беради. Унда ишлаб чиқариш воситаларига буржуа мулкчилиги ходимнинг ўз меҳнатига асосланган хусусий мулкчилигини рад этади. Чунки

капитализм меҳнатнинг ва ишлаб чиқарувчи кучнинг юксакроқ даражасига, яъни кўплаб товарлар ишлаб чиқарилишини таъминловчи ишлаб чиқариш ва меҳнат жараёнининг ижтимоийлик хусусиятига асосланади. Бу жараён капитализм одамлар оммаси фақат биргаликда қўлланадиган ишлаб чиқариш — ижтимоий ишлаб чиқариш воситаларини барпо этганида муқаррар тус олади. Шундай қилиб, капиталистик ишлаб чиқариш социалистик ижтимоий тузумга ўтиш учун моддий замин тайёрлайди. Бу ўринда фақат меҳнат қуроллари ва воситалари хусусидагина эмас, балки меҳнатнинг ўз хусусияти (усули) тўғрисида сўз бормоқда. Бошқача қилиб айтганда, халқ хўжалигининг барча тармоқларига тарқалиб, ўзининг хилма-хил шаклларига асосланган, ишлаб чиқаришнинг моддий-техника базасига эга бўлган социализм ходимнинг хусусий мулкни тиклай олмади. Зеро ўз хусусиятига кўра ижтимоий бўлган хусусий мулк фақат капитал шаклида намоён бўлиши мумкин. Мана шунинг учун ишлаб чиқаришнинг капиталистик услубини инкор этиш, фикримизча, фақат ишлаб чиқаришнинг умумий эгаликдаги воситаларига ходимнинг якка мулкчилигини тиклашга қодир. Бинобарин, ўзининг меҳнатга қобилиятини рўёбга чиқариш учун эркин ходим ишлаб чиқаришнинг ижтимоий воситаларидан фойдаланмай қололмайди. Бутуна эмас, фақат ишлаб чиқаришнинг ижтимоий воситаларини ўзлаштира бориб, у ўз ишчи кучини ҳаракатга келтириши мумкин. Бевосита ишлаб чиқариш жараёнида ҳар бир ходимнинг ўз меҳнатини амалга ошириш учун моддий шароитларини ўзлаштириш имконияти, бизнингча, унинг якка тартибдаги мулкни тиклашни билдиради.

Шундай қилиб, якка мулкчилик тарихан белгиланган ижтимоий шакл бўлиб, социализм шароитида унда ходим меҳнатининг ижтимоий ишлаб чиқариш воситалари билан қайта қўшилиши юз беради. Шу маънода якка мулкчилик ишлаб чиқариш воситаларига ялпи мулкчиликка, жамиятнинг меҳнатга яроқли ҳар бир аъзосининг ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий жараёнида бундай эгаликни амалга оширишига зиддир.

Афсуски, социализм шароитида ишлаб чиқариш воситаларига якка мулкчиликни тиклаш тўғрисидаги масалани қўйишнинг ўзига кўпгина муаллифлар "ёвқараш"лик қиладилар. Ҳатто, бу гоё "шиндан олинган", К. Маркс ҳам истеъмол буюмларига якка мулкчиликни кўзда тутган эди, деб даъво ҳам қиладилар. Бунда Ф. Энгельс ва В. И. Ленин нуфузларига таянишга уринишди. Шу бонс, келинг, К. Маркс ўзи нима деганига "қулоқ" тутайлик. Париж Коммунаси тарихий тажрибасини таҳлил қилар ва буржуа тузуми сохта сафсаталарига эътироз билдирар экан, у "Францияда фуқаролар уруши" асарида шундай деб ёзади: "Ҳа, муҳтарам

жаноблар, Коммуна кўпчиликнинг меҳнатини озчиликнинг бойлигига айлантирувчи худди шу синфий мулкчиликни йўқ қилишни истаган эди. У экспроприаторларни экспроприация қилишни истаганди. У аввало ҳозирда меҳнатни қуллик ва эзиш қуроли бўлиб хизмат қилаётган ишлаб чиқариш воситалари, ер ва капитални эркин ассоциациялашган меҳнат қуролига айлантириб, якка мулкчиликни рўёбга чиқаришни истаганди. Бироқ бу — коммунизм, "мумкин бўлмаган" коммунизм-ку"¹. К. Маркснинг нуқтаи назари, фикримизча, у ходимнинг якка мулкчини тиклаш ҳақида гапириб, нимани назарда тутганига бирор бир шубҳага ўрин қолдирмайди. К. Маркс таъкидлаган якка мулкнинг коммунизм билан алоқадорлиги якка мулкчиликни тиклаш маъносида гап борганида шахсий истеъмол буюмларига мулкчилик тушунилиши учун бирор асос бермайди.

Шуни ҳам назарда тутиш керакки, ишчилар ва хизматчиларнинг меҳнат жамғармаларига солиб олинган якка истеъмол буюмларига мулкчилик шакли капитализм шароитида мавжуддир. Буржуа жамиятини социалистик қайта қуриш натижасида уни бартараф қилиш мумкин эмас. Маълумки, К. Маркс билан Ф. Энгельс "Коммунистик партия манифести"да шу тўғрида ёзишган эди. Буни социалистик қурилишнинг тарихий тажрибаси тасдиқлади. Ниҳоят, шахсий истеъмол буюмларига якка мулкчиликни тиклаш гоёяси инкорни инкор қонунининг ўзига зиддир. Ахир, бир томондан, ишлаб чиқариш воситаларига мулкчилик инкор этиляпти, иккинчи томондан, инкорни инкор қилиш натижасида якка тартибдаги истеъмол буюмларига мулкчилик қарор топтириляпти. Бизнингча, инкорни инкор қонунининг бундай ҳаракати мумкин эмас. Гап, афтидан, ишлаб чиқариш воситаларига мулкчиликни тиклаш (албатта, бошқа ижтимоий шаклда) тўғрисидагина бориши мумкин.

Агар асосий нарса ҳақида гапириладиган бўлса, ҳар бир кишининг меҳнати уни амалга оширишнинг моддий шарт-шароитлари билан бошқарувининг объектив зарурияти ишлаб чиқаришнинг ижтимоий хусусияти билан белгиланади, бунда шахс меҳнати социалистик кооперациялашнинг у ёки бу шаклида намоён бўлиши мумкин. Ҳозирги шароитларда меҳнатнинг барча воситалари ёхуд ўзининг аниқ техник, технологик қурилиши бўйича, ёхуд ҳар томонлама тармоқланган меҳнатнинг ижтимоий тақсимоли ва тегишли кооперация алоқалари натижасида бевосита ёки билвосита меҳнатнинг ижтимоий воситалари ҳисобланади. Табиийки, мана шу ишлаб чиқариш жараёнининг ўзи ўз хусусиятига кўра ижтимоий, юқори даражада ижтимоий тусда

намоён бўладики, ишлаб чиқаришнинг асосий, капитализм шароитидаёқ ижтимоийлик касб этган ана шу хусусияти "...ишчи энди фақат меҳнат воситалари йўқлиги учунгина эмас, балки ўз меҳнатининг хусусияти ва омили туфайли капиталистик ишлаб чиқаришга бўйсуншига, фақат субъектив меҳнатнинг объектив шарт-шароитларигина эмас, балки ижтимоий шарт-шароитлари ҳам қўлида бўлган капитал ҳукмронлиги остига тушиб қоладики, бундай шароитда унинг меҳнати фақат меҳнатдангина иборат бўладиган"¹ ҳолатга олиб келади.

Ходимнинг меҳнати ўзи амалга ошувчи моддий шароитларни бегоналаштирмайди, балки мунтазам ривожланиб боради. Натижада ишлаб чиқариш ва меҳнатнинг умумлашув жараёни кучаяди. Жамиятда ҳар бир ходимнинг меҳнати унинг у ёки бу шаклда кооперациялашувидан ташқарида мумкин бўлмай қолади. Меҳнатнинг кооперациялашуви, биринчидан, эзилиш ва зулмдан озод бўлишдир. Иккинчидан, меҳнатнинг ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий мулкчилик заминидан юзага келган кооперациялашуви фақатгина бирлашмалар ва корхоналарда ходимларнинг ижтимоий ишлаб чиқариш воситалари билан қўшилиувидангина иборат бўлиб қолмай (бунинг натижасида тегишли ишлаб чиқариш бўғинларининг биргаликдаги ходими юзага келади), балки бириккан корхоналар (бирлашмалар) ходимларининг ижтимоий ишлаб чиқаришда уюштириш ҳамдир.

Бевосита ижтимоий меҳнат кенг маънода янги меҳнат шакли бўлиб, ёлланма меҳнатга тарихан қарши туради. Янги меҳнат усулининг тарихан белгиланган хусусияти ҳам жамият ходими ижтимоий табиатининг ифодасидир.

Маълумки, ҳақиқий ишлаб чиқариш жараёнида ёлланма ишчиларнинг қўшимча қийматда моддийлашган "ҳақ тўланмаган" меҳнатини ўзлаштириб олиш капиталистик ишлаб чиқариш усулининг моҳиятини ташкил этади. Ҳозирги капитализм шароитида, гарчи буржуа давлатининг ижтимоий сиёсати кучайиши муносабати билан ишлаб чиқариш зиддиятларини бартараф этишга даъват қилинган, унинг натижаларини тақсимлаш шакллари ўзгараётган бўлса ҳам, ишлаб чиқаришнинг ижтимоий хусусияти билан унинг натижаларини ўзлаштириб олишнинг хусусий усули ўртасидаги зиддиятчи қарама-қаршилик ётдир. Чунки зиддият ўз ифодасини ва ҳал бўлиш йўллари тубдан ўзгартирган ҳолда сақланиб қолади. Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий хусусияти билан унинг натижаларини бутун жамоа биргаликда ўзлаштириш усули ўртасидаги зиддият социализмнинг асосий зиддияти бўлиб, у ўзига мос ижтимоий усулларда

¹ Қаранг: "Вопросы экономики", 1988 й., 8-сон, 15-бет.

¹ Қаранг: Маркс К., Энгельс Ф. Асарлар, 2-нашри, 47-том, 312-бет.

ифодаланади ва унинг ишлаб чиқариш муносабатлари субъектлари режали, онгли фаолияти орқали ҳал этилади. Дарвоқе, бу ўринда истиқбол шундайки, афтидан, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг юқорироқ даражасига унинг натижаларини ўзлаштиришнинг тобора етук шакли мос туша боради. Ишлаб чиқариш усулига муайян ишлаб чиқариш муносабатлари ҳам мос тушади. Афсуски, илмий рисолаларда уларнинг субъекти ҳамиша ҳам кўрсатилавермайди, бу субъектларнинг ўзаро муносабати замиридаги ижтимоий жиҳатлар кўпинча кўрсатилмай қолади. Ишлаб чиқариш усулининг ишлаб чиқариш муносабатлари турли ижтимоий-иқтисодий вазифаларни бажарувчи ходимлар ўртасида юзага келади. Бир қатор ходимлар меҳнат кооперациясининг турли шаклларида хилма-хил меҳнатни бажариб, бевосита ишлаб чиқарувчилар сифатида майдонга чиқадилар, бошқалари эса, ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнини ва, уни бошқаришни онгли ташкил этадилар. Шундай қилиб, ишлаб чиқариш муносабатлари аввало ходимларнинг юқорида кўрсатилган ҳар бир гуруҳи меҳнатининг (тегишли натижалари сингари) бевосита ишлаб чиқариш жараёнида умумлашган ходим томонидан ўзлаштирилувчи тегишли сифат ва миқдор жиҳатларидан жамланади. Мулкчилик муносабатлари, асло моддий ишлаб чиқаришнинг хилма-хил шароитлари мулкдорларининг муносабати эмас.

Бугунги кундаги энг муҳим вазифалардан бири мулкчиликни амалга оширишнинг истиқболли шаклларида бири — ижара меҳнати муносабатларини тиклаш ва кенг ёйишдан иборатдир. Бу деҳқончилик-саноат комплексига ва фақат саноатнинг зарар келтирувчи корхоналарига тегишли эмас, албатта. Шунинг учун ижарачиликни кенгайтириш керак. Токи инсоннинг ишлаб чиқариш воситаларидан бегоналашувига барҳам бериш, инсоннинг хўжайинлик туйғусини янада ривожлантириш, унинг шахсий имкониятларини намоён этиш мумкин бўлсин. Ижара муваффақиятли жорий этилиши учун сиёсий иқтисод фани унинг муаммоларини ишлаб чиқишни чуқурлаштириши муҳимдир. Бу ўринда амалиёт илгарилаб кетиб, узилиш оралиғи ҳозирча қисқармаётганлигини эътироф этиш керак. Ижара мулкчилиги нима эканлигини қараб чиқайлик. Бу муайян имтиёз эвазига мулкни вақтинча бериб қўйиш бўйича муносабатларки, у мулк эгаси билан фойдаланиш учун шу мулкни олувчи орасида юзага келади. Нима учун мулкдан бундай фойдаланишни тиклаш зарурияти туғилди? Бу саволга ҳаёт умумий тарзда шундай жавоб бериш мумкин: ижара ишлаб чиқариш шароитлари ва меҳнат маҳсулини ўзлаштиришнинг алоҳида турини ташкил этиш билан боғлиқки, бу тур бевосита ишлаб чиқариш манфаатларига мос келади.

Шундай қилиб, бир томондан инсониятнинг энг мўътабар ютуғи — мулкнинг умумлашувини сақлаб қолиш зарур, бошқа томондан эса, айрим меҳнат ассоциациялари, оилалар ва шахслар доирасида алоҳида ўзлаштиришни қурол қилиб олиш керак. Қандай қилиб бунга эришиш мумкин? Бунга фақат ижара орқали, фақат давлат ва кооператив мулкни "ижаралаштириш" орқалигина эришиш даркор. Ижара, бир томондан, мулк эгасининг тасарруф этиш ҳуқуқини сақлаб қолади, иккинчи томондан, ижарачига бошқариш, эгалик қилиш, фойдаланиш каби хўжалик ваколатини беради. Мулк эгаси билан ижарачи муносабатлари қанчалик оз шартлар ёки чеклашлар орқали белгиланса, ижара шунчалик мукаммал ва самарали бўлади. Ижара муносабатларининг асосий зиддиятлари ижарачиларнинг олдиниға ижарага олинган мулкнинг ҳақиқий, кейинроқ эса расмий эгаси бўлиб қолишдан манфаатдорлигига; мулк эгасининг манфаати бу интилишга зид бўлиб, ижарачи мулкдан чинакамига фойдаланиб, кейинчалик унга расман эгалик қилишга йўл қўймайди.

Маълумки, ижара муносабати шакллари биринчидан, ижара муддатлари, иккинчидан, ижара тўловлари томонлар манфаатларини тартибга солиб ва мувофиқлаштириб турувчи шартларни шакллантиришнинг ҳал қилувчи жиҳатларидир. Асосан мулкдорнинг ижарачи хўжалик фаолиятида "ҳозир-нозирлик"ка интилишини ифодаловчи бошқа барча шартлар амалдаги ривожланиш жараёнида бартараф қилинади. Эндиликда ижарани ташкил этишнинг олий шаклларида бир йўла фойдалана бошлаш имконияти мавжуд.

Ижарачиликнинг айрим хусусиятларини қараб чиқайлик. Бунда ижара субъектларининг хилма-хиллигини ҳисобга олиш керак. Аслини олганда товарлар ишлаб чиқариш ва хизматларнинг барча соҳаларида шахс, оила, давлат ёки кооператив корхонаси, бирлашма жамоаси, минтақа ассоциацияси ижара субъектлари бўлишлари мумкин. Бироқ биз аввалига бу шакллар учун умумий бўлган, кейин эса алоҳида социалистик ижара муносабатларини қараб чиқамиз. Давлат мулкни корхона жамоасига ижарага беришда ўзлаштириш хусусияти бўлмайди. У жамоа мулки бўлиб қолади, фақат умумийлаштириш даражаси бўлакча бўлиб қолади. Ижарага берилгунича расман ва реал умумийлашув давлат, бутун жамият даражасида бўлади.

Ишни гўёки, социалистик бозор механизми режалилигича қолади деб тасаввур этиш хатодир. Чунки режанинг мавқеи аниқ чекланади, у ўзини оқламайдиган ҳаддан зиёд универсалликдан, гарчи қанчалик айримча ва катта бўлмасин, ҳар бир

хўжалик тадбирига бевосита хўжалик ва сунъий жиҳатдан тикиштиришдан холи бўлади. Режали-бозорни тартибга солиш системаси шундай юзага келади. Шу пайтгача режа билан бозорни сохта қарама-қарши қўйиш ҳукмронлик қилиб келди, ниҳоят бунга чек қўйиш вақти келди. Айни пайтда турмуш шунини кўрсатиб турибдики, бозор мезонлариши ва бозор билан назорат қилишни назар-писанд қилмайдиган режали бошқарув режа билан йўлга солинмайдиган бозор сингари тўлақонли эмасдир. У бозор воситаларидан фойдаланиш пайтидагина ишончли ва уни бажариш мумкин бўлади. "Ижаралаштириш"— пировардида режали ижтимоий-иқтисодий йўл, унинг энг муҳим аниқ хусусиятларини рўёбга чиқарувчи социалистик бозор муносабатларини ривожлантириш учун муҳимдир.

Шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, давлат мулкчини корхоналар ва бирлашмалар жамоаларига ижарага бериш ишлаб чиқаришнинг тапқилиш-техникавий таркибига, унинг ҳар томонлама марказлашувига жиддий таъсир кўрсатмайди. Тўғри, ишлаб чиқаришнинг йириклашувини қонуниятларининг намоён бўлиш тартибида ўзгаришлар бўлиши мумкин. Бу ўринда гап шунчаки ижара тўғрисида эмас, балки илмий-техника тараққиётининг янада кенг қулоқ ёйиши ва бозор механизми таъсирининг ўсиб бориши ҳақида кетаяпти. Ойла, якка ижара шакллари ривожлантириш чоғида биз иқтисодий муносабатлар ва ишлаб чиқаришнинг марказлашув жараёнларига сифат жиҳатидан бўлак таъсирга дуч келамиз.

Бу ўринда эътиборни аввало қуйидагиларга қаратамиз. Корхона (бирлашма) жамоаси ижарачи сифатида майдонга чиққанида унинг мулкдор — давлат билан алоқалари тўғридан-тўғри шаклланади. Бундай муносабатлар хўжалик механизми алоқаларининг мавжуд таркиблари билан яхшигина мувофиқлаштирилиши лозим. Масалан, давлат буюртмаси ижара корхонаси учун ҳам давлат буюртмаси бўлиб қолиши мумкин. Кредит бериш, нарх ҳосил қилиш, улгуржи савдо ва бошқалар билан ҳам шундай ҳол юз беради. Бутун корхона ва муассаса жамоалари давлат мулкчининг деярли ҳаммасидан фойдаланган тақдирда ижара ҳолати бошқача бўлади. Ижарачи оила мулкдорнинг бевосита ўзи билан эмас, балки худди мапа шу ижарачи жамоалар билан муносабатга киришади. Шу тариқа мураккаблашган, кўп жиҳатдан мўътадил бўлмаган силсила вужудга келади. Чамаси, ижарачининг ҳам, давлатнинг ҳам янада амалийроқ, тўғридан-тўғри муносабатларга ўтиб, орада воситачилик қилувчи бўғиндан қутулиш йўлидаги манфаатлари муштаракдир. Чунончи, деҳқончиликда бу ҳам

давлатнинг, ҳам ижарачининг даромадини камайтирувчи ортиқча, ноишлаб чиқариш бўғини бўлиб қолмоқда.

Ойла ижараси, шубҳасиз, ишлаб чиқаришнинг марказлашувига жиддий таъсир кўрсатади. Бу жараён сарҳадлари оиланинг меҳнат имкониятлари кўлами билан белгиланади. Албатта, бу имкониятлар ўзгарувчан ва сезиларли даражада ортиб бориши мумкин, бироқ у меҳнатта лаёқатли ходимлар (ҳозирги оилаларда ўтмишдаги патриархал оиладагилардан кўра одам кам) даражаси доирасидан чиқишга қодир эмас. Шуни таъкидлаш лозимки, ҳозирги ўртача оиланинг меҳнат имконияти фақат шаҳардагина эмас, балки қишлоқда ҳам миқёс жиҳатидан майда ишлаб чиқаришларни йўлга қўйишгагина етади. Шу имкониятдан ҳам халқ хўжалиги учун фойдали тарзда фойдаланиши мумкин ва лозим. Бироқ у ўзининг бирламчи кўламлирида узоқ сақланиб қололмайди. Чунки ишлаб чиқариш кўламлири кенгайтирилишининг ҳаётнинг ўзи тақозо этади, кенгайтирилган тақрорий ишлаб чиқариш унинг қонунини бўлиб, бу қонун ишлаб чиқаришга дахлдордир.

Муносабатларнинг ижара қондалари аниқ шарт-шароитларини ифодаловчи турли шаклларда ривожлантирилиши лозим. Энг муҳими қишлоқ меҳнатчиларининг бундай муносабатларга киришишга тайёргарлик даражаси, хоҳиши ва қодирлигига боғлиқдир. Ҳамма ҳам бунини эплай олмаслиги ёки хоҳламаслиги ҳам мумкин. Эплай оладиган ва хоҳлайдиганлар эса қобилиятлари жиҳатидан тенг эмаслар. Буларнинг ҳаммаси ижара шаклларида ифодаланиши зарур. Колхоз-совхоз ташкилий қобиғи ичида, уни ривожлантириш чоғида бундай ўзига хос "ижара хилма-хиллигига" йўл қўйиш мумкин. Вунда ижарани воситага айлантириб юбориш, қишлоқ хўжалигида шуғулланувчи ҳар бир кишини фақат ўз маҳсулотига эга қилиб қўйиш ярамайди. Ижарасиз ҳам, масалан, хўжалик ҳисоби ёрдамида бунга эришса бўлади. Чунончи, оилани, кичик жамоани, бригадани фақат ижара ўларини етиштирилган маҳсулотнинг ҳақиқий эгалари даражасига кўтарганидагина ерга "боғлаш" мумкин.

Меҳнат жамоалари ишлаб чиқариш воситаларини ижарага олиш орқали давлат мулкчилигидан жамоа, гуруҳ мулкчилигига ўтиш ва кейинчалик уни сотиб олишлари мумкин бўлади.

Фақат гуруҳий мулкчилик шароитидагина меҳнат жамоаси, унинг ҳар бир аъзоси ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий хўжайиши бўлади.

Шу ерда бир қатор саволлар туғилади: гуруҳий жамоа нимани сотиб олиши керак? Умуман сотиб олиш шартми? Ахир, улар

амалда шу жамоанинг ўзи ишлаб чиқарган ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олишлари керак бўлади-ку? Бу воситалар қанчалик яроқли эканлигини ҳам эътиборга олиш керак. Ахир, улар муайян даражада ишдан чиққан ёки маънавий эскирган-ку? Агар жамоа бу ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олса, самарали фойдаланиш учун уларни капитал ремонт қилиш ёхуд янгилари билан алмаштириш мақсадида қўшимча маблағ сарфлашга тўғри келади. Яна шуниси ҳам ноаниқ: жамоа ишлаб чиқариш воситаларини кимдан сотиб олиш керак: давлатданми ёки вазирликдан? Чамаси, давлатдан сотиб олиш лозим бўлади. Чунки мулк эгаси вазирлик эмас, у фақат бошқарув идораси вазифасини бажаради, холос. Бунда мулк эгалари меҳнат жамоасига нисбатан давлат алоҳида мулкдордир. Афсуски, ишлаб чиқариш воситаларини алоҳида давлат мулки деб ҳисоблашга иқтисодий асос йўқ, чунки давлат ҳам, унинг ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш идоралари ҳам мулкни ҳосил қилмайдилар, амалда хўжалик тажрибаси жараёнида ишлаб чиқарувчи жамоалар ишлаб чиқариш воситаларидан бегоналаштириб қўйилган эди, холос. Шунинг учун давлат мулкчилигининг бундай бузилган айрича хусусиятидан айланма йўл билан қутулиш ва шу билан меҳнаткаш инсоннинг ишлаб чиқариш воситаларидан бегоналигини бартараф этиш (ижара ва сотиб олиш орқали) керак эмас, балки бевосита қонунчилик, корхоналарнинг давлат ва унинг бошқарув идоралари билан ўзаро муносабатлари принципларини ўзгартириш йўли билан бартараф этиш лозим¹. Бу фикрга тўла қўшилиш керак.

Умумхалқ иқтисодий манфаатларини рўёбга чиқармай туриб, жамоанинг иқтисодий мустақиллигини таъминлаб бўлмайди. Жамоа ва умумхалқ иқтисодий манфаатларининг узвий дахлдорлиги орқалигина корхоналарнинг иқтисодий мустақиллигига эришиш мумкин. Гуруҳий мулкчилик эса бу муаммони охиригача ҳал этмайди. Шунинг учун агар умумхалқ мулкчилиги давлат шаклининг ажратилиши социалистик мулкчилик бузилишига олиб келган бўлса, гуруҳий мулкчиликнинг мутлақлаштирилиши бунга тесқари ва янада хавфли бузилиш бўлади. Биз ходимларнинг меҳнат ҳиссасига қараб даромад тақсимланиши тарафдоримиз. Агар бундан воз кечилиб, биржа жамғармаси ва ношахсий акциялар вужудга келишига ўтилса, бу ижтимоий адолатли тақсимот ғоясига путур етказади. Мулкчилик муносабатларини тубдан янгилашнинг ягона шарти эксплуатацияга, ходимнинг

ишлаб чиқариш воситаларидан бегоналашувига йўл қўймасликдан ёборат.

Жумҳурият иқтисодий мустақиллиги ва ўз-ўзини маблағ билан таъминлаш асосида унинг минтақа тўла хўжалик ҳисобига ўтказилиши барча табиий ресурсларга, унинг ҳудудида жойлашган корхоналар ва ташкилотларнинг жамғармалари ҳамда мол-мулкка жумҳурият мулкчилиги жорий этилиши билан бевосита боғлиқдир.

Шунингдек, оғир саноат, машинасозлик, транспорт, алоқа ва информатика тармоқларининг корхоналари ҳам жумҳурият мулки сифатида тегишли жумҳурият тасарруфига берилиши керак.

Хулоса қилиб шуни айтиш лозимки, халқ хўжалиги иқтисодиётини ривожлантириш ва мустақамлашда киндма-кид мулкчилик шакллариининг қўлланилиши умумхалқ-давлат мулкни йўқ қилишни аниқламайди, аксинча, у умумхалқ-давлат мулкидан янада самаралироқ фойдаланилишга кўмаклашади.

¹Қаранг: "Экономическая газета", 1989 йил, 39-сон.

ХҲЖАЛИК ҲИСОБИ ВА УНИНГ АСОСИЙ ҚОИДАЛАРИ

Хўжалик ҳисобининг юзага келиши ва амалда рўёбга чиқарилиши иқтисодиётнинг ривожланиши ва унга хос иқтисодий қонуниятларнинг амал қилиши билан боғлиқ. Бунда бир тузум ишлаб чиқариш муносабатларининг бошқа тузум ишлаб чиқариш муносабатларига ўсиб ўтиш қонуниятлари тўғрисидаги таълимот хўжалик ҳисобининг назарий асосидир. Худди мана шу ўтиш даврида товар ишлаб чиқарувчилар — саноат корхоналари, жамоа ва давлат хўжаликлари ўртасидаги муносабатлар хўжалик ҳисоби асосига қурилади. Қуйида биз хўжалик ҳисоби тарихи билан сизларни таништиremoқчимиз.

НЭПа ўтилиши билан саноат корхоналарини хўжалик ҳисобига ўтказилиши бошланган эди. В. И. Ленин 1921 йили: "Давлат корхоналарини хўжалик ҳисобига кўчириш янги иқтисодий сиёсат билан муқаррар ва чамбарчас боғлиқдир ва яқин келажақда бу тур. ягона тур бўлмаса ҳам, албатта устун тур бўлиб қолади"¹, деб ёзган эди.

РКП(б)нинг 1921 йил 26—28 май кунлари ўтган X Бутунроссия конференцияси резолюциясида иқтисодий сиёсатнинг навбатдаги вазифалари сифатида молиявий воситалар ва моддий бойликларни тасарруф этишда ҳар бир йирик саноат корхонасининг мустақиллиги ва ташаббускорлигини кенгайтириш, ишлаб чиқаришнинг такомиллаштириш, ишчи кучини, ёқилғини, материалларни, машиналарни тежашдан яқка ва жамоа манфаатдорлиги қоидаларини жорий этиш илгари сурилган, яъни аслини олганда хўжалик ҳисобининг асосий қоидаларини амалда рўёбга чиқариш масалалари кун тартибига қўйилган эди.

РКП(б)нинг 1921 йил 19—22 декабрь кунлари бўлиб ўтган XI Бутунроссия конференцияси қарорларида эса: "Хўжалик ҳисоби бутун давлат саноатини юритишнинг асосини ташкил этиши керак. Қатъий ишлаб чиқилган режа эса давлат жамғармасига тушувчи маҳсулотларни тақсимлашга асос қилиб олиниши зарур"², деб ёзилган эди.

Шаҳар билан қишлоқ орасидаги товар-пул муносабатлари фақат корхоналарни хўжалик ҳисобига ўтказишга даъват этибгина қолмасдан, балки ҳарбий коммунизм давридаги натура тақсими ўрнига иш ҳақини пул ҳисобида тўлашга ҳам олиб келди.

¹ В. И. Ленин. ТАТ, 44-том, 386-бет.

² Қаранг: "КПСС в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК", 2-қисм, 305-бет.

Партия XI съезди резолюциясида: "Корхоналарни хўжалик ҳисобига ўтказиш янги иқтисодий сиёсат билан боғлиқ. Бу амалда давлат корхоналарининг кўп даражада тижорат асосларига ўтказилишини билдиради"¹, — деб кўрсатилган эди.

Мамлакатда хўжаликнинг социалистик сектори мустақамланиб борган сари хўжалик ҳисобини қўлланиш доираси ҳам кенгайиб, барқарорлашди. Агар НЭПнинг биринчи йиллари асосан трестлар хўжалик ҳисобига ўтказилган бўлса, кейинги йилларда трест таркибига кирувчи корхоналар ҳам янгича усулга ўтказила бошланди.

ВКП(б) Марказий Комитетининг 1929 йил 5 декабрда қабул қилинган "Саноатни бошқаришни қайта қуриш тўғрисида" қарорида корхоналарни хўжалик ҳисобига ўтказиш ўзини тамомла оқлагани, бу хўжалик усули корхонанинг юзини намоён этаётгани, ишлаб чиқаришнинг такомиллаштириш, сотиш ва таъминотни тўғри ташкил этишга кўмаклашаётгани, шу билан бирга тўрачилик ҳамда сансалорлик каби салбий кўринишларга қаршилик кўрсатаётгани таъкидланган эди.

Шунингдек, ўша йилларда хўжалик ҳисоби корхоналар ишлаб чиқариш фаолиятини оқилона ҳисобга олиш ва оммани бу фаолият билан таништиришга ҳам хизмат қилган эди.

1929—1930 йиллардан бошлаб корхоналарни оммавий равишда хўжалик ҳисобига ўтказиш бошланди, бу жараён ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг турли соҳаларини қамраб олди.

КПСС Марказий Комитетининг 1965 йил март ва сентябрь Пленумлари қарорлари асосида деярли ҳамма саноат ва қишлоқ хўжалик корхоналари ўз фаолиятларини тўла хўжалик ҳисоби асосида амалга оширишлари керак эди. Бу масала КПСС Марказий Комитетининг 1987 йил июнь Пленумида яна бир марта кўтарилди. Пленумда ишлаб чиқилган қоида, яъни иқтисодиётни бошқаришни тубдан қайта қуришнинг асосий қоидалари барча корхоналарни тўла хўжалик ҳисоби ва ўзини ўзи маблағ билан таъминлашни кўзда тутган эди. Меҳнат жамоаси манфаатларини давлат манфаатлари билан узвий тарзда боғловчи замонавий хўжалик механизми худди мана шу хўжалик ҳисоби, ўз харажатларини ўзи қоплаш ва ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш асосида барпо этилиши керак. Бундай йўналиш корхоналарни ривожлантиришнинг ички омилларини ҳаракатга келтиришга даъват этилгандир. Бу нимани билдиради? деган савол туғилади. Бу энг аввало, корхонанинг ўз маҳсулотига

¹ Қаранг: "КПСС в резолюциях и решениях съездов и пленумов, конференций ЦК", 2-қисм, 319-бет.

бўлган талабнинг самарали йўлларини излаши, ресурсларни ҳар томонлама тежаш, илмий-техника тараққиёти ютуқларини жорий этиш, корхоналар учун иқтисодий жиҳатдан фойдали бўладиган шарт-шароитларни юзага келтиришни билдиради.

Тўла хўжалик ҳисобига ўтишдан мақсад — ишлаб чиқариш самарадорлигини таъминлаш, унинг илмий-техника тараққиётига берилувчанлигини янада ошириш ва инсон омилини фаоллаштиришдан иборат. Шу йўл билангина иқтисодиётнинг амалда жадал ривожланиши ва халқ турмуш даражасини кўтаришга эришиш мумкин.

Ҳозирги пайтда оммавий равишда хўжалик ҳисобига ўтишмоқда. Корхоналарнинг кўпгина цехлари, бўлим ва хизматлари хўжалик ҳисобига ўтказилган. Хўжалик ҳисоби қондалари участкалар, бригадалар ва цехларда, шунингдек, алоҳида иш жойларида меҳнатни ташкил этишда қўлланилмоқда. Барча жамоа ва давлат хўжаликларида бригада ҳамда звенолар хўжалик ҳисобига ўтказилган.

Хўжалик ҳисобининг моҳияти шундан иборатки, у социалистик хўжалик юритишнинг асосий ташкилий қондаларга эга бўлган усулдир.

Хўжалик ҳисоби иқтисодий муносабатлар таркибини ўз ичига оладики, унинг асосини ўз харажатларини ўзи қоплаш ва корхоналар самарадорлигини оширишни ташкил этади.

Бу нимага билдиради? Бу хўжалик ҳисоби шароитларида корхона ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотидан олган жамғармаси билан шу мақсулотни ишлаб чиқариш билан боғлиқ барча сарф-харажатларни қоплаб, яна фойда ҳам олиши лозимлигини билдиради. Хўжалик ҳисоби халқ хўжалиги манфаатлари йўлида кам харажат сарф қилиб юқориноқ натижаларга эришишни рағбатлантиради. Жамоаларни эса маблағларни тежаш, буюмлар сифатини ошириш, режа ва шартнома мажбуриятларини сўзсиз бажарилиши, ишлаб чиқариш самарадорлиги оширилиши учун курашга сафарбар этади. Шундай қилиб, жамоа хўжалик ҳисоби шароитларида ишлаб чиқаришнинг ҳамма жорий харажатларини қоплаш учун маблағ ишлаб топиши, иш ҳақини тўлаши, шунингдек иқтисодий рағбатлантириш учун зарур жамғармаларни шакллантириши лозим. Хўжалик ҳисоби социалистик режали хўжалик юритиш услуги сифатида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш учун энг мақбул шарт-шароитларни юзага келтирувчи қондаларга асосланади.

Хўжалик ҳисоби хўжалик юритиш услуги сифатида фақатгина режали социалистик иқтисодиёт шароитларида юзага келиб, ривожланади. Хўжалик ҳисоби қиймат қонуни билан узвий

боғлиқ. Бироқ, хўжалик ҳисоби аини вақтда бу қонуннинг чекланишига муайян даражада таъсир кўрсатиб, уни халқ хўжалигини режали, тенгма-тенг ривожлантириш ҳақидаги қонунга бўйсундиришга олиб келди.

Хўжалик ҳисобига қисқача қилиб шундай таъриф берил мумкин: Хўжалик ҳисоби хўжаликка раҳбарликнинг режали иқтисодий услуги бўлиб, у товар-пул муносабатларидан фойдаланишга асосланади ва ижтимоий ишлаб чиқаришнинг энг юқори иқтисодий самарадорлигига эришишга йўналтирилган бўлади.

Иқтисодиётга раҳбарликнинг асосий услуги бўлган хўжалик ҳисоби товар-пул муносабатларидан фойдаланишга асосланмай қолмайди, албатта. Бу муносабатлар замирида эса айрим корхона, хўжалик бирлашмаси ёки умуман халқ хўжалиги миқёсида ишлаб чиқариш харажатларини ижтимоий меҳнат натижалари билан қиёслаш ётади. Тўла хўжалик ҳисоби шароитларида иқтисодий муносабатлар корхона ичидаги қуйи бўғинлардан бошлаб тармоқнинг бош бошқаруви ва вазирликкача бўлган бутун тузилмани қамраб олади.

Объектив иқтисодий даража сифатида хўжалик ҳисоби социалистик давлатнинг алоҳида корхоналар ва хўжалик ташкилотлари билан муносабатларини ифодалайди. Ишлаб чиқариш воқиталарига социалистик мулкчилик бу муносабатларнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Хўжалик ҳисобидаги ҳар бир корхона давлатдан асосий фондлар ва оборот маблағларни ўз тасарруфига олади, шунингдек капитал ва айрим харажатлар бюджет томонидан маблағ билан таъминланади. Ўз навбатида, корхоналар ўз даромадларининг кўпгина қисмини фойдадан ажратмалар ва оборот солиғи, ишлаб чиқариш фондлари ва оборот маблағлари учун тўловлар, қайд этилган тўловлар сифатида давлат бюджетига ўтказадилар, фойданинг бир қисмини, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва корхона ходимларини моддий рағбатлантириш фондларига ажратадилар.

Давлат билан корхоналар ўртасидаги муносабатлар махсус ҳуқуқий нормалар билан тартибга солиб турилади ва алоҳида ишлаб чиқариш жамоаларининг жамият билан хўжалик ҳисобидаги муносабатларини ифодалайди.

Бундан ташқари хўжалик ҳисоби давлат корхоналари ўзаро иқтисодий муносабатларининг, айниқса, хўжалик шартномаларини бажариш, шунингдек, жамоа, давлат хўжалиklarининг ҳам ўзаро, ҳам давлат корхоналари билан иқтисодий алоқаларининг алоҳида усулини кўзда тутати ва амалга оширади.

Ва, ниҳоят, хўжалик ҳисобидаги ҳар бир корхона моддий ва маънавий неъматларнинг яратувчилари бўлган ўз ходимлари билан муайян муносабатларда бўлади.

Бу иқтисодий муносабатларнинг ҳаммаси социализмнинг иқтисодий қонунларидан фойдаланиш асосида амалга оширилади ва корхоналарни ишлаб чиқариш режалари ҳамда ишлаб чиқарилган маҳсулотни реализация қилиш учун ташаббускорлигини шакллантириш ва уни ривожлантиришга қаратилади.

Хўжалик ҳисоби социализмнинг асосий иқтисодий қонуни ва бошқа иқтисодий қонуларнинг талабларини амалга ошириш воситаси ҳисобланади.

Хўжалик ҳисобининг асосий қоидалари: зарур воситаларни корхона ёки бирлашмага бириктириб қўйишдан; ишлаб чиқариш харажатлари билан унинг натижаларини пул шаклида қиёслашдан; ўз харажатларини ўзи қоплаш ва самарадорлик, ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун жамоа ва ҳар бир айрим ходимнинг моддий манфаатдорлиги, самарали ишни иқтисодий рағбатлантириш, хўжалик фаолиятини сўм билан назорат қилишдан иборат.

Давлат корхонаси тўғрисидаги қонунга биноан корхоналарга умумхалқ мулкнинг алоҳида қисми — асосий фондлар, айланма фондлар, оборот маблағлари, бошқа моддий ва молия ресурслари бериб қўйилади. Булар корхона хўжалик ҳисобида иш олиб боришининг асосий шарти бўлиб, буларсиз корхона ўзининг асосий вазифасини бажариши мумкин эмас. Ҳар бир корхона фойда олиши керак, бу меҳнат жамоаси фаолиятининг пировард натижасидир.

Хўжалик ҳисоби тўрт даражали бўлади: 1. Бригада, цехлар ва корхонанинг бошқа бўлинмалари — ички ишлаб чиқариш хўжалик ҳисоби; 2. Ишлаб чиқариш бирлашмалари ва корхоналар хўжалик ҳисоби; 3. Давлат ишлаб чиқариш ва илмий-ишлаб чиқариш бирлашмалари хўжалик ҳисоби; 4. Олий бўғин — вазирлик даражасидаги хўжалик ҳисоби.

Хўжалик ҳисоби меҳнат ва ишлаб чиқариш воситаларини кам сарфлаган, иқтисод режимига қаттиқ риоя этган ҳолда давлат режалари бажарилишини ва ошириб бажарилишини таъминлашга қаратилгандир. Иқтисод режимининг асосий мақсади ишлаб чиқаришни узлуксиз ривожлантириш ва такомиллаштириш манфаатларини кўзлаб мавжуд жамики ресурслардан ғоят оқилона фойдаланишни таъминлашдан иборат.

I. Хўжалик ҳисоби демократик централизм, яъни социалистик корхоналарга давлат томонидан марказлашган раҳбарлик ва ҳар

бир корхонанинг оператив мустақиллиги уйғунлиги асосига қурилади. Ижтимоий мулкчилик социалистик иқтисодиётга марказлашган бошқарувнинг зарурлиги ва имкониятини белгилаб беради.

Корхонанинг хўжалик-оператив мустақиллиги давлат режа топшириқларини бажариш учун у давлатдан зарур ишлаб чиқариш воситаларини, моддий ва пул ресурсларини ўз тасарруфига олишини билдиради. Ҳар бир хўжалик ҳисобидаги корхонага ҳуқуқий мустақиллик берилади, яъни у бошқа корхоналар ва ташкилотлар билан хўжалик муносабатларига киришиш, ўз кадрларини танлаш, ишлаб чиқариш, таъминот ва сотиш фаолиятини ташкил этиш ҳуқуқига эга. Корхона давлат банкида ҳисоб счётига, банкдан қарз олиш ҳуқуқига, мустақил ҳисоб-китоб балансига эга.

II. Хўжалик ҳисоби қиймат қонунидан фойдаланишга, ишлаб чиқаришнинг пул билан ифодаланган харажатлари ва натижаларини қиёслашга асосланади. Хўжалик ҳисоби корхона сарфлаган харажатларни ишлаб чиқарилган маҳсулотларни давлат томонидан белгиланган улгуржи нархларда сотиш туфайли ҳамғарилган ўз даромадлари билан корхона сарфлаган харажатларни қоплаб, фойда шаклида соф даромад олиш қондасига асосланади.

III. Хўжалик ҳисоби хўжалик-шартнома тартибини ва корхонанинг ўз мажбуриятларини бажариш учун бошқа корхоналар ҳамда хўжалик ташкилотлари олдидаги моддий масъулиятини кўзда тутди. Корхона хўжалик фаолиятини амалга ошира бориб, тайёр маҳсулотни сотади, аини пайтда ўзи ҳам четдан, айниқса, турдош корхоналардан маҳсулот сотиб олувчи сифатида муносабатга киришади. Шунинг учун корхоналар ўртасидаги ўзаро иқтисодий муносабатлар хўжалик шартномалари ёрдамида тартибга солиб турилади, бу шартномага биноан бир корхона сотувчи, иккинчи корхона эса олувчи сифатида намоён бўлади. Корхоналар ўз мижозлари билан шартнома асосида буюртмаларни шакллантириш ҳуқуқига эга.

Шартномалар фақат корхоналар билангина эмас, балки дўконлар, улгуржи-чакана бирлашмалар, бошқармалар ва базалар билан ҳам тузилиши мумкин. Шундай буюмлар борки, уларга айрим корхоналар эмас, балки давлатнинг ўзи буюртма беради. Масалан, бугун ноишлаб чиқариш соҳаси, тармоқлараро аҳамиятдаги янги йирик қурилиш, энг муҳим озиқ-овқат маҳсулотлари, шунингдек ёнилғи, металллар, химикатлар, қурилиш материаллари ва бошқалар учун буюртмалар ҳам шу жумлага киради.

Шартномаларда маҳсулот миқдори, сифати ва тури, ҳажми, баҳоси, етказиб бериш шarti, ҳақини тўлаш муддати ва тартиби, шартнома шартларини бузганлик учун жавобгарлик шакли ва ҳажми аниқланади, моддий тадбирлар — корхона фойдасидан тўланадиган жарима турлари белгиланади. Хўжалик шартномалари давлат томонидан халқ хўжалигини моддий-техника таъминоти режаси тасдиқланганидан кейин тузилади.

Корхонанинг ўзи ишлаб чиқиб, олдиндан етказиб берувчи ва буюртмачилар билан мувофиқлаштириб олган буюртмалар асосида реализация қилинадиган маҳсулот ҳажми бўйича режа топшириқларини эса вазирлик тасдиқлайди.

Юқори идоралар томонидан корхоналарга мавжуд буюртмаларга биноан маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми бўйича назорат рақамлари бериледи.

Хўжалик шартномалари системаси хўжалик ҳисобининг энг муҳим талабларидан бири, режани рўёбга чиқаришнинг яхши усулидир. Чунки: Биринчидан, корхоналар муайян эҳтиёж учун ишлайди ва халқ хўжалиги учун зарур маҳсулотни беради. Иккинчидан, корхона томонидан маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланаётган маблағлар ишлаб чиқариш ва маҳсулотни сотиш режаси бажарилишига қараб унга қайтади, шу муносабат билан ишлаб чиқариш миқёсларини кенгайтириш ҳамда моддий рағбатлантириш учун зарур соф даромад ҳам тўпланиб боради. Учинчидан, корхоналар ўртасида хўжалик шартномаларини бажариш юзасидан ўзаро назорат амалга оширилади, бу ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотиш режаси ўз вақтида бажарилишига кўмаклашади.

Хўжалик шартномаси — корхонанинг мустақиллиги ва шартномани бажариш учун масъуллик омилдир. Хўжалик шартномалари ёрдамида йўлга қўйиладиган узлуксиз алоқалар режалаштириш узлуксизлик ва муҳимлик хусусиятини касб этишига олиб келади.

IV. Саноатни бошқаришда хўжалик ҳисоби қоидаларининг амалга оширилиши хўжалик ҳисоби системасида сўм билан назорат сингари иқтисодий даражадан мунтазам фойдаланишни назарда тутеди. Бунинг мазмун шундан иборатки, социалистик давлат хўжаликда режали ташкил этилган молия-иқтисодий муносабатлар орқали ижтимоий маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш режалари тузилиши ҳамда бажарилишини миқдор ва сифат кўрсаткичлари ёрдамида назорат қилиб боради. Назоратнинг муттасил хусусияти фақат вақт жиҳатидан эмас, балки ўзаро хўжалик алоқаларининг босқичлари бўйича — корхоналар фаоли-

ятини давлат режалашуvidан бу фаолият маҳсулини тақсимлашгача амалга оширишдаги узлуксизликда намоён бўлади.

Пул ўз вазифалари жиҳатидан назорат воситаси ҳисобланади. Корхоналарнинг фаолиятини Давлат банки, Уй-жой қурилиш банки, Деҳқончилик-саноат банки, Молия вазирлиги, юқори хўжалик ташкилотлари ва ҳуқуқи бўлган бошқа ташкилотлар назорат қиладилар.

V. Ҳар бир ходимнинг меҳнат унумдорлигини юқори даражада ошириш учун шарт-шароитларни вужудга келтириш мақсадида корхоналар моддий ва маънавий рағбатлантириш усулидан кенг фойдаланадилар.

Давлат ёхуд жамоа-кооператив корхонаси ҳуқуқий шахс сифатида ижтимоий-фойдали ишнинг бажарилиши устидан тегишли ҳисоб ва назорат олиб боради, меҳнат ва уни тақдирлаш мезонларини белгилайди.

Давлат, корхона ва ҳар бир ходимнинг иқтисодий манфаатлари уйғунлашуви "Давлат учун фойдали нарса корхона ва ҳар бир ходим учун ҳам фойдали бўлиши керак" деган қоидада аниқ ифодаланган.

Корхонанинг жамоа билан хўжалик ҳисобидаги муносабатлари аввало иш ҳақини режалаштириш ва ҳисобга олишда ўз ифодасини топади. Бу ходимларнинг ўз меҳнат натижаларидан шахсий моддий манфаатдорлигининг ҳал қилувчи омилдир. Ҳар бир корхонада меҳнат меъёри амалда тариф системаси, меҳнатни нормалаштириш, иш ҳақининг турли шакллари қўлланиш ёрдамида ҳал этилади.

Моддий манфаатдорлик социалистик жамиятни ривожлантириш, меҳнат унумдорлигини оширишнинг энг муҳим ҳаракатлантирувчи кучларидан бири, хўжалик ҳисобини мустақамлашнинг қудратли воситасидир.

Яхши ишлаётган корхоналар ва уларнинг ходимларини моддий рағбатлантириш турли шаклларда: амалдаги баҳолар орқали иш ҳақи, фойдадан фойдаланиш, тақдирлаш, мукофотларнинг турли кўринишлари ва ҳоказолар қабилда рўёбга чиқарилади.

Корхоналар учта жамғармани вужудга келтириш ҳуқуқига эга:

1. Ишлаб чиқаришни ривожлантириш жамғармаси. Бу жамғарма корхона олган фойданинг бир қисми ва амортизация ажратмалари ҳамда эскирган, ҳераксиз ускуналарни сотишдан олинган пул маблағларининг бир қисмидан вужудга келтирилади. Бу фонддан ишлаб чиқаришнинг техника даражасини ошириш учун фойдаланилади. Тармоққа қараб фойданинг 13 дан 20 фоизигача шу фондга ажратилади.

2. Моддий рағбатлантириш жамғармасы. Бу жамғарма корхона фойдасининг бир қисмидан вужудга келтирилиб, ундан йил давомида ходимларни мукофотлаб бориш, барча ходимларни йил охирида бир йўла тақдирлаш учун фойдаланилади.

3. Ижтимоий-маданий тадбирлар ва уй-жой қурилиш жамғармасы. Бу жамғарма ҳам корхона фойдасидан ажратилади. Корхона ўз ходимлари учун уй-жой қурилишини, болалар муассасалари, дам олиш уйлари, кино-театрлар, амбулаторийлар ва бошқа маданий муассасалар қурилишини шу жамғарма ҳисобидан амалга оширади. Санаторийлар, дам олиш уйларига йўлланмалар ва бошқа нарсалар сотиб олади.

Меҳнат унумдорлиги қанчалик юқори ва маҳсулот таннархи нечоғлик паст бўлса корхона фойдаси кўпайиб, ишчи ва хизматчиларнинг даромади кўтарилиб боради. Бу даромадларни улар фақат иш ҳақи кўринишида эмас, балки моддий рағбатлантириш жамғармалари орқали ҳам оладилар. Ишлаб чиқариш ходимлари даромадларининг узлуксиз ўсиб бориши бевосита иш натижасига боғлиқ.

Хўжалик ҳисоби муносабатлари моддий рағбатлантиришда пировардида жамият билан ҳар бир меҳнатчининг ҳосил қилинган моддий неъматларни тақсимлаш жараёнидаги муносабатларига айланади.

Сиртдан қараганда, бу муносабатлар хўжалик ҳисобидаги корхонанинг унда банд ишчи ва хизматчилар билан муносабатлари тариқасида намоён бўлади.

Хўжалик ҳисобидаги корхонада ишчи ва хизматчиларнинг ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этиши бамисоли корхона даромадлари ҳисобидан меҳнатга қараб ҳақ тўлаш каби меҳнат унумдорлигини оширишнинг моддий омилларини ўз ичига олади. Хўжалик ҳисобидаги корхона ишчиси белгиланган нормалар доирасидаги ишни бажариб, умумий даромаднинг сарфланган меҳнатнинг миқдори ва сифатига монанд муайян қисмини олиш ҳуқуқига эга. Корхона белгиланган нормаларни ошириб бажаргани учун ходимни моддий рағбатлантириб, якка меҳнат унумдорлигини оширишдан муайян манфаатдорликни вужудга келтиради. Ва, аксинча, нормаларни бажармаслик иш ҳақи пасайишига, ижтимоий меҳнат интизомини бузиш эса — корхонадан бўшатишгача бўлган чора қўлланишига олиб келади.

VI. Хўжалик ҳисоби ишлаб чиқариш қувватлари, хўжаликнинг ички имкониятларидан энг кўп даражада фойдаланишни, фан, техника ва илғор тажрибанинг энг янги ютуқларини, хом ашё, материаллар, ёнилғи, электр қувватини сарфлашнинг илғор

шакллари жорий этишни, маҳсулот таннархини камайтириш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишни, меҳнат ва ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг илғор усуллари йиғини кўзда тутди. Буларнинг ҳаммаси ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқарилган маҳсулотларни харид қилиш ва сотиш режаларини бажаришга қаратилгандир.

Моддий неъматлар ҳосил қилувчи халқ хўжалиги тармоқларида хўжалик ҳисоби асосан икки кўринишда қўлланилади. Бу биринчидан, корхоналар, давлат ҳамда жамоа хўжаликлари ва хўжаликлараро корхоналар бўйича мавжуд хўжалик ҳисобидир. Иккинчидан, бу ҳар бир ташкилотдаги ички хўжалик ҳисоби шаклида намоён бўлади. Халқ хўжалиги саноат тармоқлари корхоналари ва жамоа ҳамда давлат хўжаликлари, шунингдек, хўжаликлараро корхоналарга хўжалик ҳисобининг нисбатан юқори даражада кўрсатилган барча қоидаларига риоя қилгани ҳолда, улар хўжалик ҳисобида иш олиб борадилар. Яъни, бошқача қилиб айтганда, хўжалик ҳисоби энг кам моддий-пул харажатлари сарфлаб, жамият манфаатлари йўлида энг юқори ижтимоий-иқтисодий натижаларга эришиш учун ҳар бир корхонанинг иқтисодий муносабатларини ифодалайди. Саноат корхоналари, жамоа ва давлат хўжаликлари, хўжаликлараро корхоналар хўжалик-оператив мустақилликка эга. Бу иқтисодий жиҳатдан хўжалик ҳисобида ишлаётган корхона моддий ва пул маблағларининг зарур миқдори билан асосий ва оборот маблағлари кўринишида таъминланишини, мустақил баланс, банкда ўз ҳисоб рақамига эгаликни, ишлаб чиқариш ва ижтимоий зарурят туғилганда қарзлар олиш, корхоналар ва ташкилотлар, жамоа ва давлат хўжаликлари, халқ хўжалиги тармоқларининг бошқа ташкилотлари билан хўжалик шартномаси тузиш ҳуқуқига эга юридик шахс эканлигини билдиради. Хўжалик ҳисобида ишловчи корхоналар ўз ишлаб чиқариш харажатларини маҳсулот сотиш ёки хизматлар кўрсатишдан тушган маблағ ҳисобига қоплашлари керак. Бундай корхоналар ўз фаолиятлари натижасида ишлаб чиқариш моддий-пул ва меҳнат харажатларини қоплабгина қолмасдан, балки ишлаб чиқаришни янада кенгайтириш ва, умуман, жамоанинг, хусусан, ҳар бир ходимнинг моддий манфаатдорлигини ошириш учун фойда (соф даромад) олинишини таъминлашлари ҳам керак. Бу ўринда фақат хўжалик ҳисобида ишловчи ташкилотларгина эмас, балки давлат бюджетда турувчи ташкилотлар ҳам хўжалик-оператив мустақилликка эга эканликларини таъкидлаш лозим. Улар ҳам хўжаликни юритишда барча моддий ва ҳуқуқий ҳуқуқларга эгадирлар. Бироқ, бу ҳуқуқлар

ТҶЛА ХҶЖАЛИК ҶИСОБИ

давлат бюджетидан берилаётган давлат маблағлари доирасида бўлади. Давлат бюджети ташкилотларида ҳам хўжалик ҳисобининг барча қондалари амал қилади. Давлат бюджетидagi ташкилотлар — социализмда ўз пул даромадларига эга бўлмай, ўзи фаолият кўрсатиш учун зарур барча маблағларни давлат бюджетидан смета доирасида режали тартибда олиб иш юритадилар. Хўжалик ҳисобида ишловчи ва муайян хўжалик мустақиллигига эга корхоналар товар ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчилар ўртасидаги товар-пул муносабатлари режали ривожланишини моддий-ишлаб чиқариш буюмлари ва истеъмол ашёлари кўринишида таъминлашлари керак. Товар ишлаб чиқарувчиларининг хусусияти шундан иборатки, улар хўжаликни ўз ҳисобларидан юритадилар, шунинг учун олинаётган даромадларни ҳам, режали ва ҳақиқий харажатларни ҳам қиёслаш олади. Ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотиш асосида пул жамғариб, шу жамғарма ҳисобидан ўз харажатларини қоплайдилар, айти пайтда кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқариш ва бошқа ижтимоий эҳтиёжларни қондиришни таъминлаш учун сарфланадиган жамғармалар фондига ажратиладиган фойда олишга ҳам эришадилар.

Социалистик хўжалик ҳисоби капиталистик коммерция хўжалик ҳисобидан тубдан фарқ қилади. Коммерция ҳисобининг мақсади — ҳар қандай воситалар билан энг кўп фойда олишдан иборат. Ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий мулкчилик шароитларида хўжалик ҳисоби халқ хўжалик тармоқларининг ва корхона хўжалик ҳисобидаги фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини ифодалайди.

Хўжалик ҳисобини қўллашнинг иккинчи шакли — ички хўжалик ҳисобидир. Меҳнатни кооперациялашнинг ишлаб чиқаришга дахлдор барча бўғинлари — бригада, участка, цех, ферма ва шу кабилар ички хўжалик муносабатларининг субъектлари бўлади. Бироқ корхона бошқа корхоналар, харид ва таъминот ташкилотлари, илмий-тадқиқот олийгоҳлари, тажриба-конструкторлик лабораториялари ва бошқа турли ташкилотлар билан ташқи алоқалар ҳам ўрнатади. Улар ҳам хўжалик ҳисобидаги муносабат субъектлари ҳисобланади. Шунинг учун ҳам хўжалик ҳисобининг ички ва ташқи жиҳатларини фарқлаш лозим. Хўжалик ҳисобининг барча қондалари ички ва ташқи алоқалар асосида рўёбга чиқарилади, зеро корхона фаолиятини буларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Бироқ хўжалик ҳисобининг ташкилий кўринишлари қандай бўлмасин, унинг моҳияти ва қондалари ўзгармасдир.

Сўзимизни тўла хўжалик ҳисобини жорий этиш тарихидан бошлайлик.

КПСС Марказий Комитетининг 1965 йил март Пленумида саноат ва қишлоқ хўжалигига раҳбарликдаги хиддий нуқсонлар очиб ташланди. Планлаштириш, нарх ҳосил қилиш, маблағ билан таъминлаш ва кредит бериш соҳаларига зўравонларча ёндашув оқибатида келиб чиққан бу камчиликларни бартараф этиш, қишлоқ хўжалигини янада ривожлантириш учун бир қатор чора-тадбирлар белгиланди. Қарорда, жумладан, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тайёрлаш тартибини яхшилаш, қишлоқ хўжалик техникаси, эҳтиёт қисмлар баҳосини тартибга солиш, режалаштиришни илмий асосда олиб бориш, колхозларни маблағ билан таъминлаш ва уларга кредит бериш тартибини яхшилаш чоралари кўзда тутилган эди. Ўша пайтда Пленум қарорида давлат хўжаликларини тажриба тариқасида тўла хўжалик ҳисобига ўтказиш энг муҳим вазифалардан бири эканлиги алоҳида таъкидланган эди. Тўла хўжалик ҳисоби баҳо, фойда, иш ҳақи, мукофот, кредит сингари иқтисодий омиллар асосида давлат хўжалиги ишлаб чиқаришининг самарадорлигини таъминлаш керак эди. Жамоа хўжаликлари эса хўжалик ҳисоби асосида ишлашда давом этди. Давлат хўжаликлари тўла хўжалик ҳисобига ўтказилишлари муносабати билан ўз жамғармалари ва қисман қисқа ҳамда узоқ муддатли кредит олиш ҳисобига кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқаришни йўлга қўйишлари лозим бўларди. Маблағ билан таъминлашнинг бу манбалари бюджет ажратмалари ўрнини босиб, пиروардида давлат хўжаликларининг ўзлари ишлаб чиқаришни амалга ошириш учун энг қулай шарт-шароитларни вужудга келтириш мақсадларида ўз даромадларини тақсимлашлари мумкин бўлур эди.

Қишлоқ хўжалигининг социалистик тартиботи ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантириш халқ хўжалик режаси атрофида бирлашгандир. Бироқ, ҳар бир хўжалик — жамоа ва давлат хўжаликлари мустақил иш олиб борадилар. Жамоалар мустақил бўлиб, ишлаб чиқариш бирликлари сифатида ишлаб чиқаришни ягона марказлашган режали раҳбарлик доирасида амалга оширадилар, уни социализм шароитидаги хусусият — товар-пул муносабатлари шароитларида хўжалик мустақиллиги билан уйғунлаштириб борадилар.

Социалистик хўжалик юритиш амалиёти ва назариёти айрим

оператив-мустақил корхоналарда хўжаликни хўжалик ҳисоби асосида юритишни бу муаммони иқтисодий жиҳатдан яхшироқ ҳал этиш воситаси сифатида олдиндан белгилаб қўйди. Хўжалик ҳисоби муносабатларининг асосий мазмуни шундан иборатки, давлатнинг ҳар бир социалистик қишлоқ хўжалик корхонасига марказлаштирилган тартибда қишлоқ хўжалик маҳсулоти ишлаб чиқариш режаси, жамоанинг кооператив хўжаликларига эса шартнома тузиш асосида қишлоқ хўжалик маҳсулоти етказиб бериш режаси белгиланади.

Режа топшириқларини таъминлашни кўзлаб ҳар йили корхоналарга моддий фондлар, ёқилғи, энергия қуввати, хом ашё, уруғлик, минерал ўғитлар, заҳарли моддалар ва бошқа ёрдамчи материаллар ажратилиб, сотилади. Корхонанинг ўзи ишчи кучини тўплайди, ишлаб чиқаришни ташкил этади, етиштирилган маҳсулотни сотади, марказлаштирилган янги режа топшириқларига биноан ишлаб чиқариш циклини кенгайтирилган асосда янгида давом эттиради.

Хўжалик ҳисобидаги корхона зарар кўрмай ишлаши, ўз маблағлари ва даромадлари ҳисобидан жамғарма тўплаши, ишлаб чиқаришни кенгайтириши ва ходимларнинг турмуш даражасини ошириши зарур.

Жамоа ва давлат хўжаликлари марказлашган ижтимоий фондларга белгиланган бадалларни тўлайдилар, ишлаб чиқариш фондлари учун тўловлар, фойдадан ажратмалар ёки оборот солиғи сифатида бу мақсадларга соф даромаднинг бир қисmini ажратдилар. Хўжаликлар кредитларни қоплайдилар, ишлаб чиқариш ва ижтимоий зарурият туғилган ҳолда янги кредитлар оладилар. Мана шу иқтисодий алоқалар ўзининг тўла ҳажми ва хилма-хиллиги билан хўжалик ҳисоби тартибини ташкил этади. Бинобарин, унинг моҳияти иқтисод режимини мунтазам ва қаттиқ амалга ошириб, ишлаб чиқариш харажатлари ва натижаларини қиёслашдан, соф фойда олиш, иш натижаларига қараб моддий рағбатлантириш ёки моддий жавобгарликдан иборат.

Хўжаликни юритиш ва иқтисодий алоқаларнинг тартиби, алоҳида олинган корхонага режали раҳбарлик услуги сифатида хўжалик ҳисоби капитализмдан социализмга ўтиш давридаёқ қўлланила бошланди. Йиллар ўтган сари хўжалик ҳисоби муносабатлари аста-секин такомиллашиб борди. Бироқ, мудоффа, сиёсий, кейинроқ эса ҳарбий тусдаги вазиятлар туфайли у пайтлари хўжалик ҳисоби муносабатлари тўла хўжалик ҳисоби даражасидаги ривожини топа олмади. Саноатнинг ривожланиш даражаси эҳтиёжга нисбатан етарли эмаслиги ресурсларни тақсимлашни қаттиқ марказлаштиришга олиб келдики, бу ҳол ўз ички

ишлаб чиқариш масалаларини ҳал этишда корхоналарнинг му-стақиллигини муайян миқёсда торайтириб қўйди. Қишлоқ хўжалигида харид нархлари пастлиги хўжалик ҳисоби асосида изчил иш юритишга тўсқинлик қиларди. Уша пайтлари амал қилган харид нархлари шароитида давлат хўжаликлари дотацияга ўтказилган эдики, бу хўжалик ҳисобини ўз-ўзидан йўққа чиқарарди.

Жамоа хўжаликлари бўлса, ўзлари ташкил топган пайтдан бошлаб хўжалик ҳисоби шароитларида фаолият кўрсатиб келарди. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари харид нархи пастлиги жамоа хўжаликларида кирим-чиқим сметаларини тенглаштириш кўпича жамғарма ва меҳнат ҳақи фонди ҳисобида амалга оширилишига олиб келди. Бу билан хўжалик ҳисоби принципларидан бири моддий рағбатлантириш ва моддий жавобгарлик принциплари путур етказиларди. Шу билан бирга жамоа хўжаликларида натура билан ўзаро ҳисоб-китоб қилиш тартиби кенг тарқалган бўлиб, бу ҳам тўла хўжалик ҳисобини жорий этишга тўғоноқ бўлган эди.

Ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий мулкчиликка асосланган хўжалик ҳисоби ишлаб чиқариш иқтисодиётини ташкил этишнинг оқилона ва самарали усулидир. У ижтимоий мулкчилик шароитида объектив жиҳатидан зиддиятли тусда бўлса ҳам жамоа ва шахсий манфаатларни таъминлайди.

Хўжалик ҳисоби унинг ташкил этилиши ва принциплари социалистик хўжалик юритишнинг бош омилли сифатида В. И. Ленин томонидан ишлаб чиқилган ва асосланган эди. Хўжалик ҳисобини назарий тушуниш хўжаликни юритиш назарияси ва амалиётида бугунги кунда қарор топган тушунчадан анчагина чуқур ва мазмундордир.

Табиийки, хўжаликни юритиш усули бўлган хўжалик ҳисобининг асосий йўналишлари корхонанинг муайян фойда олишига бориб тақалади. Хўжалик ҳисоби нуқтан назаридан фойда олиш хўжалик услуги сифатида тушунилиши тўғри, бироқ хўжалик ҳисоби, унинг амал қилиши анча кенг. У ижтимоий мулк муносабатларини ташкил этишни таъминлайди, бинобарин, бу ўринда режалаштириш, фойдани тақсимлаш ва ундан фойдаланиш, бажариладиган иш ҳажми, моддий-пул маблағлари ва меҳнат ресурслари ҳамда бошқа нарсалар билан таъминланганлик соҳаларида бу вазифани бажариш йўл-йўриқларини очиб бериши зарур. Социалистик хўжалик юритиш жараёнида В. И. Лениннинг хўжалик ҳисоби ғояларига етарли эътибор берилмади ва улар қўлланилмади. У, трестлар ва корхоналар хўжалик ҳисобида ўз ишларининг зарар кўрмаслигига асосланишлари керак, деган эди.

Социалистик ҳўжалик амалиётида эса фойдани тартиб олиш ва ҳўжаликни олиб бориш учун зарур маблағни бюджет орқали тақсимлаш меҳнаткашларда боқимандалик кайфиятларини уйғотди. Ҳўжалик ҳисоби муносабатлари барча корхоналарга тааллуқлидир. Бироқ, ҳар бир соҳада шу соҳага хос хусусиятларни ифодаловчи ўзига хослик бор. Қишлоқ ҳўжалик ишлаб чиқаришида ҳўжалик ҳисоби муносабатлари табиий омиллар давлат ва жамоа ҳўжаликлари фаолиятининг натижаларига ҳануз катта таъсир кўрсатадиган шароитларда амалга оширилади. Шу боис давлат ва жамоа ҳўжаликларида ҳўжалик ҳисобини изчил амалга ошириш натижаларини режалаштириш ва ҳисобга олишни, уларни бир қатор йиллар учун ўртача маълумотларни ифодаловчи объектив кўрсаткичлар бўйича баҳолашни тақозо этади.

Давлат ҳўжаликларида ҳўжалик ҳисоби бошқа давлат корхоналаридаги асослар бўйича амалга оширилади. Давлат ҳўжалиги ҳўжалик ҳисобидаги давлат корхонаси сифатида мустақил юридик шахс мақомига эга. Ҳўжалик директори давлатдан корхона раҳбари ваколатларини олади. Давлат ҳўжаликлари ҳўжаликни бир текис юритиш учун зарур асосий ва оборот жамғармаларига эга. Давлат ҳўжалиги директори тасдиқланган йиллик ишлаб чиқариш-молия режаси доирасида асосий ва оборот фондларидан фойдаланиш, иш ҳақи фондини сарфлаш ва бошқа масалаларни мустақил ҳал қилади. Давлат ҳўжалигининг ҳўжалик ва ҳуқуқий муносабатлари корхона тўғрисидаги Низомда белгиланган. Давлат қишлоқ ҳўжалик корхоналарининг қаммаси шу Низом асосида иш олиб боради. Корхона тўғрисидаги қонуннинг асосий ғояси янги ҳўжалик механизми корхоналарни уларнинг асосий вазифаси — халқ ҳўжалиги ва аҳолининг зарур маҳсулотга бўлган эҳтиёжини ҳар томонлама қондириш, уни кам сарф билан чиқаришга имкон берувчи иқтисодий ва ижтимоий шарт-шароитларни вужудга келтириши кераклигидан иборат.

Худди мана шу мақсадлардан келиб чиқиб, корхонани бошқариш моҳияти, усул ва услубларига туб ўзгаришлар киритилди. Қонун жамоалар ҳаётига олиб кирган барча янги жиҳатлар, меҳнат натижаларидан унинг манфаатдорлигини таъминловчи барча омиллар системаси ҳўжалик ҳисоби ва ўзини ўзи бошқаришнинг принциплари изчил қарор топтирилиши билан узвий боғлиқдир. Корхонанинг ишлаб чиқариш ва ижтимоий ривожланиши бундан буён меҳнат жамоалари фаолиятининг натижаларига, улар ишлаб топган маблағларга бевосита боғлиқ бўлиб қолади, меҳнаткашларнинг ташаббускорлиги ошишига ёрдам беради.

Янги иқтисодий категория — ҳўжалик ҳисоби даромади ту-

шунчаси амалиётга сингдирилмоқда. Бу даромад меҳнатга ҳақ тўлаш ва моддий рағбатлантириш, ишлаб чиқариш, фан ва техникани ривожлантириш фонди ҳамда ижтимоий ривожланиш фондини асосий манбага айланади. Бу меҳнат жамоаларининг ҳўжаликни тежамли юритишга, меҳнат учундорлиги ва маҳсулот сифатини оширишга, барча ресурслардан тежаб-тергаб фойдаланишга, бинабарин, фойда ёки даромадини амалда кўпайтиришга интилишини уйғотиш демакдир.

Тўла ҳўжалик ҳисобига ўтказилган давлат ҳўжаликлари ўз ресурслари ҳисобидан барча ишлаб чиқриш харажатларини қоплашни, ишлаб чиқаришни янада ривожлантиришни таъминлашлари лозим. Режа кўрсаткичларининг юқори ташкилотлар тасдиқлайдиган миқдори чеклаб қўйилди. Бу давлат ҳўжаликлари режаларни ишлаб чиқишлари ва уларнинг бажарилишини таъминлашларига имкон беради. Давлат ҳўжаликларини тўла ҳўжалик ҳисобига ўтказиш тақсимот муносабатларига, моддий рағбатлантириш ва моддий жавобгарликка ўзгартириш киритади. Асосий ишлаб чиқариш фондларидан самарали фойдаланилиши мақсадларини кўзлаб шу фондларнинг бир фоизи миқдорида асосий ишлаб чиқариш фонди тўлови (бошқа фондлар бу тўловлардан озод қилинади) жорий этилади. Маҳсулот берувчи ва ишчи моллари, кўп йиллик дарахтлар қиймати бу тўловлардан холи бўлади. Давлат ҳўжалиги маблағлари ҳисобидан вужудга келтирилган фондлар учун икки йил мобайнида, қарз олиб вужудга келтирилган фондлар шу қарз тўлаб бўлингунча тўловлардан озод қилинади. Давлат ҳўжаликларида умумий даромад ҳисобидан:

— режали фойданинг 15 фоизи ва режадан ортиқча фойданинг 30 фоизи миқдорида (юқори ташкилотлар рухсати билан, лекин бу ажратмалар йиллик иш ҳақи фондини 12 фоизидан ортиб кетмаслиги керак) моддий рағбатлантириш фонди;

— умумий фойданинг 10 фоизи миқдорида ижтимоий-маданий ва уй-жой қурилмиши фонди;

— умумий фойданинг 20 фоизи миқдорида муҳофаза фонди;

— умумий фойданинг 10 фоизи миқдорида ҳўжаликни мустақамлаш ва ривожлантириш фонди вужудга келтирилади.

Тўла ҳўжалик ҳисоби аввало ходимлардаги умумхалқ ишлаб чиқариш воситаларига бегоналик кайфиятларини бартараф этишга, ҳар бир меҳнат жамоаси ва ҳар бир меҳнатчида бу воситаларга ҳўжайинлик туйғусини шакллантиришга ёрдамлашади. Худди мана шу ҳўжалик ҳисоби умумхалқ социалистик мулкнинг муносабатларини чинакам иқтисодий мазмун билан

тўлдиради. Социалистик қурилишнинг тарихий тажрибаси бўйиб борган сари хўжалик ҳисобининг мутлақ роли тобора тўлароқ очилиб боради.

Бундан ташқари тўла хўжалик ҳисоби умумжалқ манфаатларини меҳнат жамоалари ва айрим ходимлар манфаати билан ғоят эпчил ва самарали уйғунлаштириш имконини яратади. У иқтисодий манфаатлар системаси индустриаларининг характери ва уларни ҳал этишнинг социализмга хос шакли бўлиб, иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг ғоят муҳим ҳаракатлантирувчи кучи сифатида намоён бўлади. Ниҳоят, хўжалик ҳисоби хўжаликни режали юритиш ва товар-пул муносабатлари ҳамда социалистик бозор имкониятлари билан марказлаштирилган бошқарувнинг унга хос устуликларини оқилона уйғунлаштиришни таъминлайди.

Тўла хўжалик ҳисоби социализмнинг объектив иқтисодий категорияси, социалистик ишлаб чиқариш муносабатларининг ягона системасида ўзига хос кичик система ҳисобланади. У ишлаб чиқариш муносабатларининг халқ хўжалиги алоҳида бўғинларига нисбатан ресурслар обороти муносабати билан вужудга келувчи жиҳатини ташкил этади.

Бироқ, тўла хўжалик ҳисоби айни пайтда социалистик хўжалик юритиш услуби ҳамдир. У социалистик иқтисодиётни режали бошқариш ягона механизмига узвий бирикиб кетади. Мана шунинг учун тўла хўжалик ҳисобининг самарадорлиги олдиндан унинг режалаштириш тартиботи ва услублари, товар муносабатларини ташкил этиш, маблағлар ва кредит, нарх ҳосил этиш билан мувофиқлашувини шарт қилиб қўяди. Бунинг устига тўла хўжалик ҳисоби хўжалик механизмининг бошқа қисмларига шунчаки мослашмайди, балки уларга муайян (ва жиёли қаттиқ) талаблар ҳам қўяди. Бу талабларнинг моҳияти социалистик корхоналар иқтисодий мустақиллиги белгиларини ва уларда алоҳида манфаатлар мавжудлигини ҳисобга олиш заруриятидан, хўжалик бўғинларининг ўз харажатларини ўзи қоплаш ва ўзини ўзи маблағ билан таъминлашларидан иборат.

Хўжалик механизмининг харажатга мойиллик хусусияти, марказлаштирилган режалаштиришнинг тўрачилик услублари ва нарх ҳосил қилиш, молия муносабатлари, моддий-техника таъминотида эпчилликнинг йўқлиги ҳеч шубҳасиз хўжалик ҳисобини бузади, уни расмийатчиликка айлантиради. Туб иқтисодий ислоҳот хўжалик механизмининг барча бошқа омиллари — бошқарув ва режалаштиришни, нарх ҳосил қилишни, ишлаб чиқаришнинг моддий-техника таъминотини, молия-кредит тартиботини қайта ташкил этиш билан узвий равишда тўла хўжалик ҳисобига ўтишни кўзда тутати.

Тўла хўжалик ҳисобининг ўзи нима? Унинг асосий белгилари қандай?

Хўжалик ҳисобининг бирламчи, қонуний белгиси ўз харажатларини ўзи қоплаш ва фойдалиликдир. Ўз харажатларини ўзи қоплаш харажатлари маҳсулот сотиш ва хизмат кўрсатишдан тушган ўз даромадлари ҳисобидан қопланишини билдиради. Бироқ бу етарли эмас. Даромадлар харажатлардан кўп бўлиши, ишнинг самарадорлиги, фойда вужудга келиши таъминланиши керак. Шундагина жамиятнинг иқтисодий манфаатларини меҳнат жамоаси манфаатлари билан мувофиқлаштириш, кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқариш учун моддий асос яратилади.

Ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш тўла хўжалик ҳисобининг зарур белгиси ва таркибий қисмидир. Бу фақат жорий харажатларни қоплашни таъминловчи ўз харажатларини ўзи қоплаш тушунчасидан анчагина кенг тушунчадир. Ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш бутун ишлаб чиқариш фаолияти, шу жумладан, илмий тадқиқотлар, техника жиҳатидан қайта қуруланиш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва жамоанинг ижтимоий ривожланиш тамомила ўз даромадлари ва қарз олинган маблағларсиз, яъни бюджет ажратмаларисиз амалга оширилишини билдиради. Фойда, амортизация учун ажратмалар, шунингдек банк кредити ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш манбалари бўлиб хизмат қилади.

Тўла хўжалик ҳисоби ўзини ўзи бошқаришни амалда рўёбга чиқаришни, меҳнат жамоасига хўжалик фаолиятининг пирозард натижалари учун қаттиқ ва муқаррар жавобгарлиги билан уйғунлашган барча зарур ҳуқуқларни бериб қўйишни билдиради. Хўжалик ҳисобини умуман ҳуқуқлар ва жавобгарликсиз тасаввур этиб бўлмайди. Бироқ бу ҳуқуқлардан тўлиқ фойдаланиш корхона раҳбарлари ва маъмурияти томонидан чекланиши хўжалик ҳисобини ҳеч сўзсиз номукамал қилиб қўяди, унинг расмийатчилик тусини кучайтиради.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, марказлашган бошқарувнинг иқтисодий услубларига ўтмай, тўғридан-тўғри хўжалик алоқалари родини кучайтирмай ва ишлаб чиқариш воситалари савдосини жорий этмай туриб, баҳолар эпчиллигини кучайтирмасдан, корхоналарнинг бюджет ва банклар билан ўзаро алоқаларини такомиллаштирмасдан туриб, хўжалик ҳисобини тасаввур этиб бўлмайди, албатта. Буларнинг ҳаммаси шундан далолат берадики, хўжалик ҳисобига ўтиш мухтор жараён эмас, балки бошқарув тартиботи ва услубларида чуқур сифат ўзгаришларининг таркибий қисмидир.

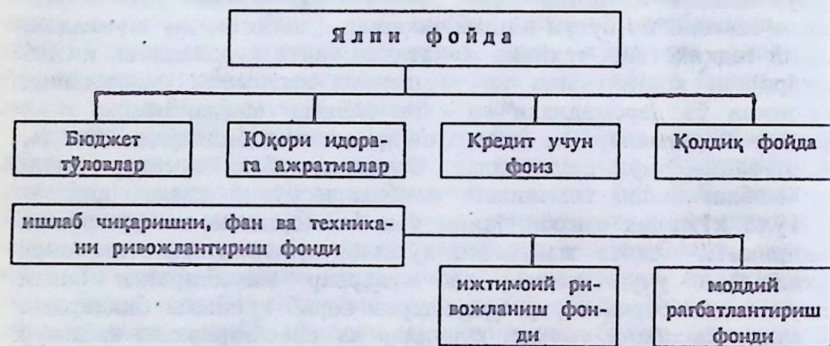
Давлат корхонаси (бирлашмаси) тўғрисидаги қонунда юқори ташкилот рухсати билан тўла хўжалик ҳисобини ташкил этиш-

нинг икки усули кўзда тутилган эди. Улардан бири корхонанинг соф даромади асосида, иккинчиси — фойдани норматив тақсимлаш — унинг ялпи даромади асосида, ялпи даромаднинг норматив тақсимлаш асосида ташкил этилади.

Тўла хўжалик ҳисобининг биринчи шаклида фойдадан бюджет ва юқори идоралар билан ҳисоб-китоб қилинади, кредит учун маълум миқдорда фонд тўланади. Қуйида хўжалик ҳисоби ва корхона фойдасини тақсимлашнинг биринчи усули чизмаси келтирилади.

хўжалик ҳисобининг биринчи усули

Корхона фойдасини тақсимлаш

Хўжаликнинг юритишнинг янги шароитларида корхона фойдадан ишлаб чиқариш қудрати учун, яъни меҳнат ресурслари, қишлоқ хўжалик мақсадларидаги асосий ишлаб чиқариш фондлари, ер ресурслари учун тўловлар ажратади. Шунингдек, юқори идораларга ажратмалар амалга оширилади, олинган кредитлар фондлари қопланади, қолган фойда иқтисодий ривожланиш, резерв фондларини тўплаш ва шакллантиришга сарфланади. Корхоналарнинг иқтисодий тараққиётига йўналтирилган фойданинг бир қисми ишлаб чиқариш, фан ва техникани ривожлантириш, ижтимоий ривожланиш, моддий рағбатлантириш фондларини вужудга келтиради.

Мана шу ҳисоб-китоблардан кейин ҳосил бўлган қолдиқ фойда меҳнат жамоаси тасарруфига ўтади. Қолдиқ фойдадан иқтисодий рағбатлантириш, ишлаб чиқариш, фан ва техникани ривожлантириш, ижтимоий ривожланиш ва моддий рағбатлантириш фонд-

лари шакллантирилади. Иш ҳақи фонди эса соф маҳсулотга нисбатан процентларда ифодаланган нормативлар ёхуд бўлак мезонлар бўйича ташкил этилади. Жамоанинг хўжалик ҳисобидаги даромади иш ҳақи фонди ва қолдиқ фойдадан жамланади.

Иқтисодиётга оид адабиётларда кўпинча хўжалик ҳисоби усулига зид турли фикрлар учрайди. Бу турли-туман нуқтаи назарлар асосан хўжалик ҳисобини жорий этиш муаммоларининг юза қатламларига, дахлдордир. Бизнингча, биринчи навбатда, хўжалик ҳисобининг қайси усули халқ хўжалиги тармоқларини ривожлантириш, уларнинг иқтисодиётини мустаҳкамлаш ва аҳоли моддий фаровонлигини ошириш учун мос келишини белгилаб олиш керак. Шунингдек, хўжалик ҳисобининг амалдаги биринчи шаклида харажатларга зид тусда эмас ва бундай бўлолмайди. Лекин у маблағлар, шунингдек меҳнатга ҳақ тўлаш учун сарфланадиган маблағларни ҳам ишлаб топилишига жавоб бермайди, ишлаб чиқаришга моддий-техника маблағлари ва меҳнат харажатларининг камайтирилиши учун зарур моддий омиллари вужудга келтирмайди. Бу ўринда белгиланаётган иш ҳақи унинг ҳажми кўрсаткичлари ёки ишлаб чиқариш ҳажми ўсишининг шартли кўрсаткичлари билан боғлиқ. Кишилар орасида таркиб топган муносабатлар, уларнинг ишлаб чиқаришдаги манфаатлари ва хатти-ҳаракати хўжалик ҳисобини қўллашда муҳим роль ўйнайди. Масалан, шу ўринда иш ҳақи ва уни меҳнатчи қандай қабул қилишини таҳлил қилиб кўриш мумкин. У иш ҳақини нима учун олади ва унга иш ҳақини ким нима учун тўлайди? Табиийки, меҳнатчи иш ҳақида муайян пул миқдорини кўради. Бу пулни унга муайян иш вақтида муайян конкрет меҳнати учун корхона давлат номидан тўлайди, яъни хўжалик ҳисобининг биринчи шаклини жорий этиш шароитида иш ҳақи илгаригидек психологик жиҳатдан аниқ меҳнат учун ҳақ сифатида қабул қилинади. Иш ҳақи фонди таннарх таркибининг асосий белгиларидан бири ҳисобланади. Шу боис корхоналарнинг бошқарув ходимлари иш ҳақидан сарфланаётган маблағларни камайтириш имкониятини топишга интиладилар. Бундай камайтириш топшириқлари режада ҳам кўзда тутилади. Иккинчи томондан, иш ҳақи марказлашган тартибда миллийлаштирилади. Меҳнатчилар эса, аксинча ўз иш ҳақлари ортишидан манфаатдордирлар. Бу қарама-қаршилик ишлаб чиқариш муносабатларига, давлат идораларининг вазифалари ва реал хатти-ҳаракатларига зид кайфиятларни юзага келтиради.

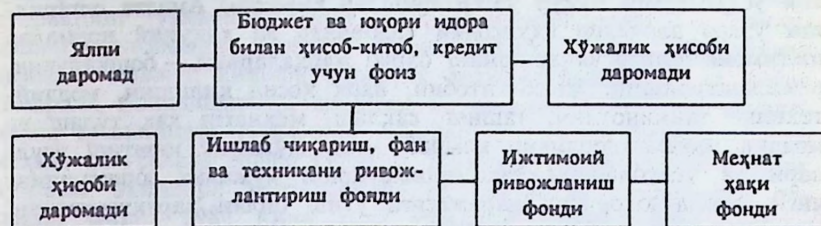
Ҳукумат фаолиятининг асосий йўналиши иш ҳақи тегишлича ўсиши ва ижтимоий истеъмол фондларидан тўловларнинг ортиши

ҳисобиға халқ турмуш даражасини оширишнинг кенг кўламли дастурларини амалга оширишдан иборатдир. Бироқ, иккинчи томондан, меҳнат ва меҳнат учун ҳақни белгилаш нормаларини қараб чиқиш, иш ҳақи фонди ва ходимларнинг миқдорини чеклаб қўйиш, кўпдан-кўп йўл-йўриқлар билан мукофотлар миқёсини чеклаш дастурлари амалга оширилмоқда. Шундан келиб чиқиб, маъмурият бу зиддиятли вазифаларни ўз вақтида бартараф этиш чорасини кўришлари лозим. Бундай шароитларда шахс манфаатлари жамоа ва жамият манфаатларига мувофиқ келмай қолади, бинобарин, хўжаликни самарали юритишнинг бош шарти бўлган бу мувофиқлик қатто назорат жиҳатдан ҳам нореал бўлиб чиқади.

Моддий ишлаб чиқариш тармоқларини меҳнатга ҳақ тўлашнинг янги шароитларига ўтказиш тўғрисида қабул қилинган қарор бу соҳадаги бир қатор, айниқса, кескин зиддиятларни — тақсимот муносабатларини бартараф этди. Бироқ, шундан кейин ҳам бош масала — иш ҳақи масаласи ҳал қилинмасдан қолди. Даромаднинг асосий усули — иш ҳақи ҳамон ҳеч сўзсиз ишлаб топилган даромадга айланмади, бу муаммога ҳозирча амалий ечим топилгани йўқ. Ёки фойда даромади усулини олиб кўрайлик. У ҳам амалда ўз иқтисодий вазифасини бажармаётир, чунки у аллақачон ишлаб чиқариш, фан ва техникани ривожлантириш фондлари, ижтимоий ривожланиш фонди, моддий рағбатлантириш фонди, бюджетга тўловлар ва бошқа мақсадларга бўлиниб кетувчи кўп мақсадли иқтисодий жамғармага айланиб қолди. Бошқача қилиб айтганда, фойда ўзининг ягона бош моҳиятини — ишлаб чиқариш мулкдорининг ўз даромади бўлишдан иборат моҳиятини йўқотиб қўйди.

Хўжалик ҳисобининг иккинчи шаклида ялпи даромад бирламчи ҳисобланади. Маҳсулот сотишдан олинган жамғармадан моддий харажатлар ва амсертизация учун ажратмалар қопланганидан кейин ялпи даромад вужудга келади. Шу даромад ҳисобидан бюджет ва юқори идоралар билан ҳисоб-китоблар қилинади, кредит учун маълум миқдорда фониз тўланади. Қолган пул жамоанинг хўжалик ҳисобидаги даромадини ташкил этади. Ишлаб чиқариш, фан ва техникани ривожлантириш фонди, ижтимоий ривожланиш фонди ва моддий манфаатдорлик фонди шу даромаддан шакллантирилади. Хўжалик ҳисоби даромадининг қолган қисми моддий рағбатлантириш фонди билан қўшилиб, меҳнатга ҳақ тўлашнинг ягона фондини ташкил этади. Қуйидаги жадвал орқали хўжалик ҳисобининг иккинчи шакли ва ялпи ҳамда хўжалик ҳисоби даромадининг тақсимланиши ифодаланади.

Хўжалик ҳисобининг иккинчи усули. Ялпи ва хўжалик ҳисоби даромадларининг тақсимланиши

Тўла хўжалик ҳисоби ва ўзини ўзи маблағ билан таъминлашнинг иккинчи усулидан фойдаланилганда, чокда меҳнат натижалари билан шу меҳнатни рағбатлантириш ўртасида бевосита алоқа қарор топди. Жамоанинг хўжалик ҳисобидаги даромади кўпайиб борган сари меҳнат ҳақи фонди ҳам ортиб боради. Айни пайтда бошқа ташкилотларга ва давлатга етказилган зиёнлар, жарималар, ўсим ва устамалар хўжалик ҳисоби даромади ҳисобидан тўланади. Бу жамоа ёмон ишлаган тақдирда фақат иқтисодий рағбатлантириш фондинигина эмас, қатто иш ҳақи фондини ҳам ташкил этиш учун ҳеч қандай маблағ топилмаслигини билдиради. Жамоа ёмон ишлаган тақдирда хўжалик ҳисобининг ҳеч қандай усули иш ҳақи ёки меҳнат ҳақининг режалы фондини сақлаб қолишга кафолат беролмайди.

Шунинг учун хўжалик ҳисоби усулини танлашда бир қатор мулоҳазалардан келиб чиқиш керак. Ишлаб чиқариш ҳажмлари сезиларли ўсмайдиган корхоналар учун хусусан иккинчи усул афзалроқдир. Зеро, биринчи усулда иш ҳақи фондини режалаштириш маҳсулот етиштириш кўпайиши нормативлари бўйича амалга оширилади.

Бундан ташқари, иккинчи усул меҳнатга ҳақ тўлашнинг янги тартибига ўтиш чоғида тариф ставкалари ва лавозим окладларини кўпайтириш учун моддий рағбатлантириш фонди маблағларидан фойдаланишдаги расмий чеклашларни бартараф этади. Хўжалик ҳисоби усуллари қиёслаш, ҳар икки ҳолатда ҳам жамоанинг хўжалик ҳисобидаги даромади иш ҳақи фонди ва фойданинг корхона тасарруфида қолдириладиган қисмидан вужудга келишини кўрсатади. Иш ҳақи фондини ўсиши нормативлар билан чеклаб қўйилган, шунинг учун хўжалик ҳисобидаги даромад асосан фойданинг ўсиши ҳисобига кўпайиши мумкин. Шундай қилиб, хўжалик даромадининг ошиши тўла хўжалик ҳисоби ва ўзини ўзи маблағ билан таъминлашнинг ҳеч истисносиз шарты ва энг

муҳим мақсадидир. Ҳозирги вақтда қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳот хўжалик юриштининг социалистик услубларига чуқур ўзгартиришлар киритди. Амалга оширилган ўзаро алоқадор иқтисодий тадбирлар ва ҳуқуқий нормалар ижтимоий ишлаб чиқаришнинг барча жабҳаларини — бошқарувни, режалаштиришни, ҳисоб-китобни, нарх ҳосил қилишни, моддий-техника таъминотини, ташиш, сақлаш, меҳнатга ҳақ тўлаш ва моддий манфаатдорликни қамраб олди. Хўжалик юришти услулари ва услубларини такомиллаштириш хўжалик юриштининг янги, янада юқорироқ даражасига ўтиш билан характерланади. Чунончи, иқтисодий ресурслардан ҳар томонлама фойдаланиш унинг асосий устулгидир. Давлат хўжаликларининг хўжалик юриштининг янги шароитларидаги, яъни янги иқтисодий имкониятлар вужудга келтирилган тўла хўжалик ҳисоби шароитларида ишлаб чиқаришни ривожлантириш, ялпи ижтимоий маҳсулотнинг кўпайиши, етиштирилаётган маҳсулот таннархининг камайиши ва ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошиши кузатилмоқда. Хўжалик фаолиятининг таҳлили ишнинг иқтисодий натижаларидан жамоаларнинг моддий манфаатдорлиги ошаётганлигини кўрсатмоқда. Хўжалик жамоалари фойдани ташкил этиш, тақсимлаш ва ундан фойдаланишда айниқса ижобий роль ўйнамоқдалар, ер-сув, моддий-пул ишлаб чиқариш жамғармаларидан яхшироқ ва тежамлироқ фойдалана бошладилар. 1986—1988 йилларнинг ўзида бир гектардан олинadиган ҳосил умуман жумҳурият хўжаликларида 2,3 центнер кўтарилди. Ялпи маҳсулот ҳажми жамоа хўжаликларида 214,0 миллион сўмга, давлат хўжаликларида 537,5 миллион сўмга кўпайди. Шу муддатда жамоа хўжаликларида рентабеллик 0,7 фоиз пасайгани ҳолда фойда 56,6 миллион сўмга ошди. Давлат хўжаликларида эса 1988 йили умумий рентабеллик даражаси 16,2 фоизни ёки таҳлил этилаётган даврда 11,3 фоизни ташкил этди, 1988 йили 666,2 миллион сўмлик фойда олинди. Бу кўрсаткич 1986—88 йилларда 491,7 миллион сўмга кўпайди. Режалаштириш ва моддий рағбатлантиришнинг янги усулини қўлланиб, муваффақиятли иш олиб бораётган, ижобий иқтисодий натижаларга эришаётган хўжаликлар жумҳуриятда оз эмас. Сирдарё вилоятининг Оқолтин районидаги "Фарғона" давлат хўжалиги ана шундай хўжаликлардан бири ҳисобланади. "Фарғона" давлат хўжалиги қўриқ ерларда ташкил этилган. Ишлар тўла хўжалик ҳисобида олиб борилаётганига етти йилдан ошди. Шуни таъкидлаш керакки, хўжалик янги иқтисодий шароитга ўтгунига қадар ҳам рентабелли эди. Бироқ кейинги йилларда барча қишлоқ

экинлари ҳосилдорлиги пасая бошлаган эди. Экин майдонларининг қониқарсиз мелиоратив ҳолати, ер ости сувларининг юзалиги, тупроқнинг тузланишга мойиллиги, экин майдонларининг кичиклашиб қолганлиги бунинг асосий сабаби бўлди. Буларнинг ҳаммаси мавжуд қишлоқ хўжалик техникасидан кенг ва янада самарали фойдаланишга, минерал ва органик ўғитларни самаралироқ қўлланишга тўсқинлик қиларди. Натижада моддий-пул ва меҳнат ресурслари сарфи кўпайди, шунга мувофиқ тарзда қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлиги ва рентабеллик даражаси пасайди. Фақат 1986 йили тўла хўжалик ҳисобига ўтилишидан бошлаб давлат хўжалиги ўз иқтисодий қувватини ошира бошлади. Хўжаликда, биринчидан, раҳбарлар ва мутахассислар бошчилигида хўжалик ҳисобини ташкил этиш ва жорий қилиш ҳамда давлат хўжалиги иқтисодий аҳволини кўтаришнинг конкрет ва асосли тадбирлари белгиланди. Иккинчидан, режалаштириш ва ишлаб чиқаришдаги ҳуқуқлар кенгайганлигидан фойдаланиб, хўжаликда экин майдонлари кенгайтирилди ва қисқа муддатда энг кичик экин майдонлари ҳам 6—10 гектарга кенгайтирилди. Учинчидан, барча экин майдонларида текислаш ишлари амалга оширилди ва ерларнинг мелиоратив ҳолати яхшиланди. Ер ости сувларини чиқариб ташлаш учун қўшимча дренаж ва зовурлар очилди, эскилари таъмирланди. Тўртинчидан, машина-трактор парки универсал, тежамли трактор, терим агрегатлари ва бошқа машиналар тури билан тўлдирилди. Истиқбол нуқтаи назаридан, ишлаб чиқаришни ривожлантириш кўп жиҳатдан фойдаланилаётган техника билан белгиланади. Бу борада ҳукумат раҳбарлари бир қатор чора-тадбирларни ишлаб чиқмоқдалар. Лекин эски техникани ҳам, янгисини ҳам ишчи билан муҳандис ишлатади. Агар улар техникадан тобора самарали фойдаланишдан манфаатдор бўлмас эканлар, янги техника кўллаб олинган тақдирда ҳам ишлаб чиқаришнинг бой берилган имкониятлари эски техникадан фойдаланилган пайтдагидан хийли зиёдроқ бўлиши мумкин. Шунинг учун техника мукаммаллашиб боргани сари ички хўжалик ҳисоби шунчалик зарур бўлиб боради, техникадан фойдаланиш самарадорлиги эса шунчалик кўтарилаверади.

Мана шу тадбирлар туфайли давлат хўжалигида кейинги йилларда ҳосилдорлик 4,1 центнер кўпайди. 1990 йили 150709 центнер пахта етиштирилди. Бу 1986 йилдагидан 27014 центнер кўп эди. 1988—1989 йиллари бир центнер пахтанинг таннархи 2,32 сўм қимматлашгани, шу муддатда, бир центнер пахтани сотишдаги ўртача баҳо ҳосил сифатини яхшилаш ҳисобига 9,8 сўм ошганлиги учун рентабеллик 25,4 фоизни ташкил этди.

Умуман, тўла хўжалик ҳисобида иш юритиб, 1988—1989 йиллари давлат хўжалиги фойдани 281 минг сўмга, иш ҳақини 1 миллион 332 минг сўмга кўпайтиришга эришди.

Хўжалик ҳисобини ўзлаштиришда таянч нуқталари оз эмас. Ҳар бир тармоқда ички хўжалик ҳисобини моҳирона қўлланаётган, ижарани чинакамига амалга оширган, шунинг ҳисобига хўжаликни юритиш самарадорлигини оширишда кескин кўтарилишга эришаётган жамоалар йўқ эмас. Эндиликдаги асосий вазифа ҳар бир жамоа таъсирчан хўжалик ҳисобини жорий этишдан иборат.

Муваффақиятнинг асосий шарти ишчилар ва муҳандис-техник ходимларни янги хўжалик ҳисоби услубларига қизиқишларини кучайтиришдан иборат. Хўжалик ҳисоби усулларига ўтилиши билан ташаббус кўрсатиб, кўпроқ самара келтириб ишлаш, кўпроқ маош олиш имконияти туғилишини ишчиларга тушунтириш, амалда намоён этиш лозим. Ички хўжалик ҳисоби корхонага ҳам, ишчига ҳам фойдалидир.

Албатта, социализм — кафолатлар жамияти. Бироқ, бу кафолатлар муайян мажбуриятлар ҳисобига берилади. Аҳволни ўнглаб олиш, амалдаги натижаларга — иш, меҳнатнинг сифати ва миқдори қараб ҳақ тўлаш лозим.

Ички хўжалик ҳисобининг конкрет усулларини ҳар бир ишловчига етказиш, улар ўз меҳнат натижаларини аниқлаб, харажатларни ҳисоб-китоб қилишнинг оддий ва тушунарли услубларини ўрганиб олишларига кўмаклашиш даркор. Чунки одамлар ишлаб топилган жамики маблағларни ўзлари олишларини аниқ ҳис этишлари шарт.

Агар меҳнатчилар пудратга ўтиш фойдали, бу усул чиндан ҳам реал эканлигини англаб етсалар, улар янги услубларни жон-танлари билан ҳимоя қиладилар.

Бироқ олимлар ва амалиётчилар хўжалик ҳисобини ташкил этишнинг ҳар иккала усулининг устунликлари ва қусурлари хусусида қизгин мунозара олиб бормоқдалар. Лекин тармоқ хусусиятлари, ишлаб чиқариш миқёслари, меҳнатни ташкил этишдаги ўзига хос хусусиятларни инобатга олмай, хўжалик ҳисобининг турли усулларини мавҳум тарзда бир-бирига қарши қўймаслик, уларнинг бирини яхши, иккинчисини ёмонга чиқармаслик керак. Энг асосийси, ҳар бир конкрет ҳолда хўжалик ҳисобининг шарт-шароитларига мувофиқ келадиган усулни аниқлаб олиш, жорий этиш ва ундан фойдаланишга эришиш лозим.

МИНТАҚА ХЎЖАЛИК ҲИСОБИНИНГ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ МОҲИЯТИ ВА АҲАМИЯТИ

Хўжалик ҳаётини демократиялаш, уни тегишли минтақа меҳнаткашларининг чинакам эътиёжларига бўйсундириш халқ депутатлари маҳаллий Советларининг роли ҳар томонлама кучайиши туфайли тобора самарали ҳал қилинмоқда. Бу бошқарувнинг ҳудуд жиҳатини қайта қуришни таъминламоқда, жумҳуриятларда бошланган йирик ижтимоий-иқтисодий ўзгартиришлар билан уйғунлашиб кетмоқда. Советларга улар тасарруфидаги ҳудудлар иқтисодий ва ижтимоий муаммоларини ҳал қилиш учун корхоналар ва ташкилотлар куч-гайратларини бириктириш ҳамда мувофиқлаштириш борасида катта ҳуқуқлар берилган. Табиийки, молиявий ресурслар ташкил этиш манбаларини иқтисодий ҳудуд ёки минтақа фойдасига ўзгартиришгагина айлантириб қўйиш нотўғри бўлади. Бу ўринда мазкур муаммога илмий асосланган ҳолда ёндашиш керак. Зеро, хўжаликни юритишнинг янги шароитларига ўтиш, ҳар бир минтақа ва жумҳурият иқтисодий ва ижтимоий мустақиллигининг ортиши билан аввало советларнинг — халқ ҳокимияти органларининг сиёсий ва иқтисодий мақоми мустаҳкамланиб боради. Бу, табиий, чунки, бошқарув нуфузи — маъмурий-буйруқбозлик услуги, идоралар ва хўжалик аппарати ҳокимиятига путур етказиб, бу усул ва ҳокимият барқарор бўлган пайтдаги тамойилларни, яъни у ёки бу иқтисодий минтақада табиий ёки меҳнат ресурсларининггина, ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил этишнинг ёмон ёки яхши шароитининггина кўриш тамойилларини барҳам топтиради. Ижтимоий-маданий ва уй-жой-маиший шарт-шароитларни яхшилашга қолдиқ принципи бўйича ёндашувни эса турли босқичдаги хўжалик раҳбарлари гарданига ағдариш мумкин эмас. Бундай ёндашув сабаблари аввало шахсга сиғиниш ва турғунлик даври бошқаруви асосларида келиб чиққан эди.

Халқ хўжалигининг тармоқ ва минтақа бошқарувини мақсадга мувофиқ уйғунлаштириш учун зарур шарт-шароитларни вужудга келтириш, мазкур минтақа ва жумҳуриятнинг иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан комплекс ривожланишини, хўжалик юртишнинг янги шароитларида тармоқлараро алоқаларни оқилона таъминлаш долзарб аҳамият касб этмоқда. Бу муаммо кун тартибига қайта-қайта қўйилган эди, бироқ биз кутилган натижага эриша олмадик. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди, чунки ҳамиша — халқ хўжалигининг тармоқларига ҳам, комплекс

тарзда раҳбарликда ҳам бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик услуби устун келар, алоҳида олинган шахс манфаатининг жамоа ва ижтимоий манфаатлар билан уйғунлашувига эришилмас эди. Шунинг учун халқ хўжалигини бошқаришнинг янада илғор янги услубларини ишлаб чиқиш зарур. Бу маҳаллий Советларга вазирлик ва идоралар ҳудудлар, минтақа ва жумҳуриятни иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш манфаатларига зид, келишилмай қабул қилинган қарорларини амалга оширишни асосли равишда тўхтатиб қўйиш имконини берган бўлур эди. Советларга катта ҳуқуқлар берилган, улар бу имкониятлардан фойдаланишда қатъият ва изчиллик кўрсатишлари керак. Шунинг учун Советлар давлатимизнинг иқтисодий-ҳокимият ўз тасарруфида бўлган сиёсий негизи родини бажаришлари керак. Фақат хўжалик механизмини такомиллаштириш асосидагина ва ҳар бир иқтисодий минтақа ва жумҳурият сиёсий ҳамда иқтисодий мустақиллигини таъминлабгина Советларни бундай ҳокимиятга фармонбардор қилиш мумкин.

Минтақа хўжалик механизми, бир томондан, бошқа жумҳуриятлар иқтисодий мустақиллигини таъминлаш, минтақалар самарали ва комплекс ривожланишини кучайтириш, барча регионларда корхоналар фаолияти учун қулай шарт-шароитларни вужудга келтириш мақсадларига хизмат қилиши, иккинчи томондан, ягона халқ хўжалик комплекси таркибига ёки умумиттифоқ бозорида жумҳуриятлар ва минтақалар самарали ихтисослашувига ҳамда кооперациялашувини таъминлаши, ишлаб чиқариш кучларини оқилона жойлаштириш ва районлараро алоқаларни яхшилашни, ҳудудий ресурслардан тежаб-тергаб, комплекс фойдаланишни рағбатлантириши керак.

Бу вазифаларнинг бажарилиши, яъни хўжалик механизмининг барча жиҳатлари бошқарувни турли минтақа даражаларида режалаштирилиши, молия-кредит омиллари, иқтисодий нормативлар, хўжалик ҳисоби усуллари уйғунлаштириб юборилишини тақозо этади.

Худди мана шу жиҳатлар жумҳуриятлар суверенитетини мустақамлаш шароитларида ҳудудий бошқарувнинг бош, етакчи бўлинига айланади. Шу билан бирга минтақа бошқаруви турли даражалари ваколатларини оқилона тақсимлаш муҳим аҳамият касб этади. Хусусан, маҳаллий Советлар ваколатларини чеклаган ҳолда жумҳурият даражасида бошқарув вазифалар ҳаддан зиёд марказлаштириб юборилишига йўл қўйиш мумкин эмас.

Ижтимоий соҳани ривожлантириш, аҳолининг товарлар ва хизматларга нисбатан бўлган талабини қондириш, қурилиш, табиатни муҳофаза қилиш масалаларини жумҳуриятлар ихтиёрига

бериш уларнинг мустақиллигини кучайтиришда муҳим босқич ҳисобланади. Жумҳурият бюджетининг даромадлар қисmini шакллантиришда барча корхоналарнинг иштироки алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, бу жумҳуриятни ижтимоий ривожлантириш имкониятларини минтақа иқтисодиёти самарадорлигини ўсиши билан уйғунлаштириш имконини яратди.

Хўжалик юритишнинг янги шароитларида хўжалик механизми нималардан иборат?

Социалистик жамиятнинг хўжалик механизмини умумий тарзда хўжаликни режали юритиш воситаси сифатида таърифлаш мумкин. У ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг режалаштириш, рағбатлантириш, халқ хўжалик ҳисоби ва бошқа усулларини ҳамда жамиятнинг бутун иқтисодий ҳаётини ўз ичига олади. Хўжалик механизми халқ хўжалигини бошқариш амалиётида иқтисодий қонуналардан режали-изчил фойдаланиш усуллари ва шакллариининг ўзаро алоқадор системаси бўлиб, бу система социализмнинг асосий иқтисодий қонунидан келиб чиқувчи ижтимоий ишлаб чиқаришнинг мақсадларини рўйга чиқаришга йўналтиргандир.

Социалистик жамиятни шакллантириш ва ривожлантиришнинг барча босқичларида хўжалик механизми ягона миқдор белгисига эга бўлиб келди: унинг асосий, туб моҳияти — ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий мулклиги ҳамиша ўз кучини сақлаб келди. Бироқ, социалистик жамият хўжалик механизми ўзгармас бўлиб қолгани йўқ, у ўзгармоқда, бу ўзгаришлар муайян босқичларда ғоят амалий аҳамият касб этиши мумкин. Бу жараён объектив бўлиб, у ишлаб чиқариш муносабатлари конкрет усулларини муттасил ўсиб бораётган ишлаб чиқариш кучлари талабларига яқинлаштиришни таъминлайди. Шу боис унга фақат камчиликларни бартараф этиш воситаси деб қараб бўлмайди. Zero хўжалик юритишнинг яқин ўтмишида фақат мақбулгина эмас, балки илғор ҳам бўлган усуллари бугунги кунга келиб эскириб қолиши тамомила табиий.

Ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг конкрет тарихий шарт-шароитлари (ички ва ташқи) у ёки бу босқичда хўжалик механизмини маблағ билан таъминлашнинг ўзига хос хусусиятини белгиловчи муҳим омилдир. Ана шу шарт-шароитлар ўзгаришига мувофиқ тарзда унинг муттасил такомиллашувига зарурият келиб чиқади.

Бу жамиятимиз тараққиётининг масъулиятли, ҳамма жиҳатдан туб бурилиш босқичи бўлган ҳозирги даври учун ғоят ҳосдир. Хўжалик механизмида тубли ўзгаришлар зарурияти аввало 70—80-йилларда социалистик иқтисодиётда юз берган ўзгаришларнинг

чуқурлиги ва хусусиятидан келиб чиқади. Тобора кенг қулоқ ёйиб бораётган фан-техника тараққиёти шароитларида ишлаб чиқариш кучларининг ҳаракатчанлиги, иқтисодий қувватнинг тез ортиши, хўжалик алоқаларининг мураккаблашуви — буларнинг ҳаммаси бошқарувнинг илгари таркиб топган усул ва услублари билан эндиликда қаноатланиб бўлмаслигини кўрсатади.

Хўжаликни юритиш механизмини тубдан янгилаш эҳтиёжи тобора кўпроқ сезилмоқда эди. Бу эҳтиёжга яқин яқингача етарли баҳо бермай келинди. Бунга иқтисодий тафаккурнинг бирламчи усуллари, бошқарувнинг эски, маъмурий-буйруқбозлик услубларига устун даражада ёпишиб олиш, маҳкамачилик ва маҳаллийчилик кенг ёйилганлиги ҳалақит берарди. Такрорий ишлаб чиқаришнинг экстенсив усуллари устунлиқ қилиши ҳам хўжалик юритишнинг усул ва услубларида сезиларли ўзгаришларга йўл қўймасди. Натижада хўжалик механизми бир неча беш йилликлар мобайнида амалда ўзгармас бўлиб қолди. Илғор техника эскича меҳнат тақсимоти ва уни ташкил этиш доирасига сиғишмаса ҳам у эпчиллик кўрсата олмасди. У ишлаб чиқариш кучларининг янги сифат ҳолатига мослаша олмади. Қолбукки бу кучлар янги ташкилий ва юқори босқичга кўтарилган, ўзини ўзи бошқариш ва фаоллик кўрсатишга ўч бўлиб, қотиб қолган маъмурий чеклашлар эса уларга имкон бермай қўйганди.

Ҳозирги босқичда хўжалик механизмини такомиллаштиришнинг асосий хусусияти шундан иборатки, ҳозирда бошқарув механизмида тубли ўзгаришлар вақти етиб келди. Бу ўзгаришлар ҳаммаерда фан-техника ютуқларидан фойдаланиш, хўжаликнинг устун даражада самарадорлигини ошириш йўлларига ўтказиш асосида социалистик иқтисодиёт ривожини жадаллаштиришни таъминлаган бўлар эди.

Ижтимоий-иқтисодий тараққиётни жадаллаштириш концепциясидан келиб чиқиб, хўжалик механизмини қайта қуришнинг асосий йўналишлари аниқлаб олинди. Бу йўналишлар бирлашмалар ва корхоналар мустақиллигини кенгайтирган ҳолда, бошқарув таъсирчанлигини ошириш, гоят юқори пировард натижаларга эришиш учун уларнинг масбулиятини кучайтиришда раҳбарлиқнинг иқтисодий услубларига ўтиш, хўжаликнинг тармоқ ва ҳудудий бошқарувини энг мувофиқ тарзда уйғунлаштириш, бошқарувни ҳар томонлама демократиялашни амалга ошириш, унда меҳнат жамоаларининг ролини кучайтиришни ўз ичига олади.

Режа (шакллантириш тартиби, муҳокама, уни тасдиқлаш, режалаштириш муддатлари ва бошқалар), ижтимоий ишлаб чиқариш ҳар бир бўғин ишининг режа ва баҳо кўрсаткичлари;

нарх, таннарх, фойда, фойдадан бюджетга ажратмалар, оборот солиғи, иш ҳақи, меҳнат жамоалари ва айрим ходимларини моддий рағбатлантиришнинг турли усуллари, хўжалик ҳисоби, кредит, банк фойзи хўжалик механизмининг асосий қуроллари ҳисобланади. Хўжалик механизмининг бу қуроллари конкрет иқтисодий усул сифатида иш олиб боради.

Шу билан бирга хўжалик механизми иқтисодий қонунларидан фойдаланиш механизми ҳисобланади. Бу бир қатор хулосаларни шарт қилиб қўяди.

У ёки бу ижтимоий тузумда амал қилувчи иқтисодий қонунлар системаси ҳамisha ижтимоий шартдир. Ҳар бир босқичда фақат ўзига хос қонунларгина эмас, балки умумий иқтисодий қонунлар ҳам амал қилади. Умумий иқтисодий қонунлар ўзини шарт қилиб қўйган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар хусусиятини ҳам ўзида сақлаб қолади. Шунинг учун унинг айрим жиҳатларини, аynиқса айрим корхоналар даражасида ишлаб чиқаришни ташкил этишда муваффақиятли қўлланилиши мумкинлигига қарамасдан, бир ижтимоий тузум хўжалик механизмини (масалан капитализм) бошқа ижтимоий-тарихий шароитларга яллит тартиб-тоб сифатида шунчаки ўтказиш мумкин эмас.

Хўжаликни бошқаришда иқтисодий қонунлардан фойдаланиш учун уларни қўлланиш имкониятини белгилувчи умумий қондаларни билишнинг ўзигина етарли эмас. Хўжалик амалиётида иқтисодий қонунларни яратиш ва ривожлантириш, яъни хўжалик механизми зарур.

Маълумки, ҳар қандай иқтисодий қонун муайян иқтисодий категорияларнинг асосий алоқасини ифодалайдики, улар ўз навбатида, фақат назарий ифодаларни ўз ичига олади, ишлаб чиқаришдаги ижтимоий муносабатларни, шунингдек, объектив тарзда амал қилувчи реал ишлаб чиқариш муносабатларини умумлаштириб беради. Иқтисодий категорияларини алоҳида қисмларга ажрата бoриб, биз айни пайтда иккинчи даражали, салбий жиҳатларга эътибор бермай қўямизки, бу билан бир хил тартибдаги ҳодисалар бутун туркумининг моҳиятини умумий тарзда таърифловчи илмий тушунчаларни шакллантираемиз. Бунда биз бир қатор белгиларни тасодифий ҳисоблаб, четга чиқариб қўямиз, уларни асосий ҳолатдан ажратиб ташлаймиз. Аслида биз эътибор бермаган, иккинчи даражали, салбий ҳисоблаган жиҳат бошқача ҳолатда, реал иқтисодий муносабатлар амалиётида энг муҳим жиҳат бўлиб чиқиши мумкин. Шунинг учун хўжалик механизми фақат бизнинг иқтисодий категорияларни билишимизга асослана олмайди. Реал мавжуд иқтисодий ҳолатларнинг умумлашган ифодаси бўлган иқтисодий усуллар хўжалик механизми-

нинг асосий қуролларидир. Бу ҳолатлар, бир томондан, иқтисодий категориялардан хийли ранг-барангроқ, иккинчи томондан эса, у бирмунча муҳим тузилмаларни ўзида намоён этади.

Иқтисодий қонунлар ва иқтисодий категориялар, қоида тариқасида, мазкур ижтимоий-иқтисодий тузум доирасида ўзгармас бўлиб қолади. Иқтисодий усуллар мунтазам ҳаракатда, ўсишда бўлади, уларнинг илгарилаб ривожланиши хўжалик механизмининг такомиллаштириш мазмунини ташкил этади.

Ишлаб чиқариш иқтисодий фаолиятида инсон хўжалик амалиётида кўриш ҳам, ҳисоблаб чиқиш ҳам мумкин бўлмаган умумий иқтисодий категориялар ёки иқтисодий қонунлар билан эмас, балки реал иқтисодий усуллар билан тўқнашади. Бунинг устига реал иқтисодий шакллар, қоида тариқасида, у ёки бу иқтисодий кўрсаткичлар тариқасидаги миқдор тавсифномасига ҳам эга бўлади.

Хўжалик механизмининг ташкил этувчи иқтисодий кўрсаткичлар ва иқтисодий шакллар системаси ҳолатларнинг шундай йиғиндисики, улар ижтирий ишлаб чиқариш қатнашчиларининг ижтимоий ва иқтисодий мақсадлари ишлаб чиқаришни тўғри ташкил этилишини таъминлаб туриши керак.

Шуни ҳам қўшимча қилиш керакки, иқтисодий усуллар ва иқтисодий кўрсаткичлар, хўжалик ҳуқуқий нормалар ва манфаатлар ўзларини аниқ тўлдириши, хўжалик механизми "соатдай аниқ" ишлаши учун ягона системани ташкил этиши керак.

Манфаатлар хўжалик механизмининг асосий жиҳатидир. Агар иқтисодий категориялар конкрет иқтисодий усулларда ўзини намоён этса, ҳар бир мавжуд жамиятнинг иқтисодий муносабатлари аввало манфаатларда намоён бўлади.

Социализмнинг афзаллиги, шундан иборатки, у ишлаб чиқаришни ҳам бутун жамият, ҳам унинг алоҳида аъзолари эҳтиёжларига мувофиқ тарзда, режали, онгли ташкил этиш имкониятига эга. Бу имкониятларни тўлароқ рўёбга чиқариш манфаатларини кўзлаб, режалаштиришнинг давлат иқтисодий сиёсатини амалга ошириш қуроли сифатидаги таъсирчанлигини ошириш, уни ижтимоий-иқтисодий тараққиётни жадаллаштириш, илмий-техника тараққиёти ютуқларидан фойдаланиб, ишлаб чиқаришни интенсивлашнинг амалий омилига айлантириш вазифаси қўйилмоқда.

Режаларнинг сифат жиҳатидан янгича (ресурслар, натура, буюм ва таннарх кўрсаткичлари ҳамда бошқа жиҳатлар бўйича) даражасини таъминлаш зарур. Режаларнинг корхона ва бирлашмаларни самарадорлик резервларидан тўлароқ фойдаланишга йўналтирувчи таъсирчанроқ кўрсаткичларини фаол излаш лозим.

Раҳбар идоралар билан меҳнат жамоалари ўртасида режалаштириш вазифаларини чегаралаб қўйиш, ўзаро мувофиқлаштирилган узоқ муддатли, ўртача муддатли ва жорий режаларнинг таъсирчан системасини яратиш режали фаолиятини такомиллаштиришнинг бош йўналишлари ҳисобланади.

Бу ўринда фан ва техника тараққиёти режаларининг хўжалик режаларининг таркибий қисмига айлантириш энг муҳим жиҳатларнинг биридир. Бунда асосий вазифа фан-техника тараққиёти бутун режа бўйлаб сингиб ўтиши, унинг узвий қисмига айлантирилишидан иборатдир.

Бизнинг режаларимиз энг янги фан-техника ютуқларидан фойдаланишга асосланиши лозим. Бозор иқтисодиётига ўтиш фан-техника тараққиётини оралиқ режалаштиришга дадил ўтишни талаб қилди. Бундай режалаштириш чоғида фан-техника ривожининг эришилган даражасидан келиб чиқиб, режалаштирилаётган даврда принципнол жиҳатидан рўёбга чиқарилиши мумкин бўлган тадбирлар орасидан харажатларнинг юксак самарадорлигини таъминлайдиганлари ажратиб олинади. Шунингдек, ишлаб чиқариш аппаратида фан-техника тараққиётининг йирик таркибий силжишларга эришишга қаратилган тармқлараро мақсадли дастурлари шакллантирилади. Фан-техника тараққиётини оралиқ режалаштиришнинг бу ғояларига иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг ўн иккинчи беш йиллик режасини тузиш чоғида кўп амал қилинди. Режалаштириш вазифаларини бошқарув даражалари бўйича аниқ чегаралаб қўйиш режалаштиришнинг такомиллаштиришнинг муҳим йўналиши ҳисобланади. Режалаштиришнинг истиқболли масалаларига эътиборни қаратиш, иқтисодиётни пропорционал ва балансли ривожлантиришни таъминлаш, мақсадли таркибий сиёсатни ўтказиш имконини беради. Вазирликлар тармоқларда техника сиёсатини ўтказиш, ички тармоқ нисбатларини таъминлаш, халқ хўжалигининг ўз маҳсулотларига эҳтиёжини қондириш масалаларига алоҳида эътибор беришлари керак. Бу йўлда муваффақиятли илгарилаб бориш кўп жиҳатдан оператив-жорий режалаштириш вазифаси асосий хўжалик бўғинлари — бирлашмалар ва корхоналарга қай даражада бериб қўйилишига боғлиқ.

Шуни айтиш керакки, режалаштирувчи марказий идоралар ишини қайта қуриш эскича ёндашулар оқибатида пайсалга солинмоқда. Бир томондан, марказий идоралар ва вазирликлар, иккинчи томондан — корхоналар, бирлашмалар ўртасида ҳуқуқлар ва вазифаларни қайта тақсимлаш жараёни ғоят дардчил кечмоқда. Ҳолбуки, меҳнат жамоаларида ҳал этиладиган масалалар миқдори кўпайиши, уларнинг режалаштириш соҳасидаги ҳуқуқларининг

кенгайиш объектив зарурият ҳисобланади. Бунинг учун зарур имкониятларни вужудга келтириш юқори бўғинларнинг вазифасидир.

Узоқ муддатли шартнома алоқаларини кенгайтириш асосида режалаштиришда асосий ҳўжалик бўғинларнинг роли ошиб бориши керак. Бундай алоқалар корхоналар, бирлашмалар, шунингдек тармоқлар режаларининг асосига айланмоғи даркор. Корхоналар, бирлашмалар келгусида ўз йиллик режаларини ишлаб чиқибгина қолмай, балки уларни тасдиқлайдилар ҳам. Бундай шароитда — у ёки бу корхоналар ўз режаларида йиллик кўрсаткичларни беш йиллик ўзаро топшириқлари даражасида белгиланганлари тақдирда юқори ташкилотлар бу режаларни кўриб чиқадиладар. Режалаштиришнинг бундай модели шароитида режа идоралари ўз эътиборларини халқ ҳўжалигини иқтисодий ривожлантиришнинг кенг истиқболли масалаларига жамлашлари керак бўлади. Уларнинг эътибори асосий ҳўжалик бўғинларига бир туркум кўрсаткичларни тасдиқлаш билангина чекланади. Халқ ҳўжалигининг ҳар бир ҳужайрасида энг юқори меҳнат натижаларига эришиш учун шарт-шароит ва омилларни вужудга келтириш эса аввало иқтисодий нормативлар системаси орқали таъминламоғи керак.

Режалаштириш, рағбатлантириш, маблағ билан таъминлашнинг усуллари тўла ўзгарилишини кўзда тутувчи кенг кўламли иқтисодий тажриба режалаштириш системасини янада такомиллаштиришнинг бир қатор белгиларини ишлаб чиқишда муҳим роль ўйнади. Ҳозирнинг ўзидаёқ янгича шароитларда ишлаётган корхоналар саноат маҳсулотининг асосий қисмини ишлаб чиқармоқда.

Корхоналар ва бирлашмаларнинг иш тажрибаси шунини кўрсатмоқдаки, янгича шароитларда истеъмолчилар буюртмасига биноан маҳсулот етказиб бериш учун уларнинг масъулияти ошмоқда, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва ҳодимларни рағбатлантириш фондларидан фойдаланишда жамоаларнинг мустақиллиги кенгаймоқда. Режаларни ишлаб чиқишда, шартномаларга биноан маҳсулот ҳилини кўпайтиришда жамоаларнинг роли ошди, моддий-техника таъминоти, маҳсулотни сотиш ва бошқа масалаларни ишлаб чиқиш яхшиланди.

Шу билан бирга янгича шароитларда марказлашган режалаштиришни такомиллаштириш, муҳим нормативларга асосланиб тигиз режалар қабул қилишдан зарур манфаатдорликни вужудга келтириш борасида жиддий силжишларга эришилмаганилигини таъкидлаш керак. Чунки режалаштириш ва ҳўжаликни юритиш мантиқий эскича қолаверди. Бунинг оқибатида илгаригидек энгил

режаларни ошириб бажариш тигиз режаларни бажариш, боз устига бажармай қолишдан кўра фойдали бўлиб қолмоқда. Меҳнат жамоалари ҳамон инсон омилидан фаол фойдаланиш, мавжуд имкониятларни жамият манфаати учун ҳаракатга келтириш йўлида етарли ғайрат-шижоат кўрсатмаётирлар. Режалар интенсив омилларга, фан-техника ютуқларидан ҳаммаерда самарали фойдаланишга, тўла равишда йўналтирилмаган. Ҳозирча тармоқ, ҳудудий ва дастур режалаштириш бирлигини тақозо этувчи ҳолатларга эришилгани йўқ.

Тўпланган тажрибадан ҳўжаликни юритиш механизминини янада такомиллаштириш, хусусан, режалаштиришни яхшилаш ишида фойдаланилмоқда.

Режалаштириш ҳўжалик механизмининг асосий белгисигина бўлиб қолмай, балки унинг ривожланиши изчил тус касб этувчи бошқа белгиларига ҳам муайян таъсир кўрсатмоқда. Шу боис ҳўжалик механизминини босқичма-босқич изчил қайта қуриш борасидаги тадбирлар навбатини узоқ истиқболни мўлжаллаб режалаштириш, иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг беш йиллик режалари таркибида эса ташкилий таркибларни, иқтисодий омиллар ва минтақаларни бошқариш услублари такомиллаштиришни кўзда тутувчи махсус бўлимни ишлаб чиқиш муҳим. Токи иқтисодиётни интенсивлаштириш, ривожланиш билан ҳўжаликни юритиш системасини режали ўзгартириб бориш жараёни давом этсин.

Ҳўжалик механизминини такомиллаштириш борасидаги ишларнинг асосий йўналишлари орасида бирлашмалар ва корхоналар мустақиллигини кенгайтириш, юксак пировард натижаларга эришиш учун уларнинг масъулиятини ошириш вазифаларига ғоят муҳим ўрин ажратилмоқда. Бу вазифанинг бажарилиши кўп жиҳатдан чинакам ҳўжалик ҳисобини жорий этиш, унинг принциплари халқ ҳўжалигининг турли бўғинларининг ўзаро муносабатига татбиқ этилиши билан боғлиқ.

Жамоа фаолиятининг натижалари билан ишлаб чиқаришни ривожлантириш, меҳнатга ҳақ тўлаш ва моддий рағбатлантириш, ижтимоий ривожланиш учун улар вужудга келтирадиган фондларнинг узвий, қатъий алоқадорлигини йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ бўлади. Корхонанинг фойда ҳисобига вужудга келтирилмаган иқтисодий рағбатлантириш фондларини корхона техника жиҳатидан қайта қуроллантириш ва жиҳозлаш, ижтимоий муаммоларни ҳал қилишнинг асосий манбага айлантириш керак. Тақсимот муносабатлари соҳасида ҳар бир ҳодимнинг меҳнатига ҳақ тўлаш унинг пировард натижага қўшадиган ҳиссасига боғлиқлигини кучайтириш, бировларнинг ҳўжасизлигини

бошқаларнинг яхши натижалари ҳисобига қоплашнинг барча йўлларини тўсиб қўйиш зарур.

Корхоналарнинг янгича шароитлардаги ишлари бўйича ўтказилган экспериментлар кенг қўламли иқтисодий тажрибанинг бир қатор қондаларини ҳам ўз ичига олади. Шу билан бирга янги тажриба хўжаликни юритишнинг янгича шароитларида иш олиб бораётган бирлашмалар ва корхоналарнинг ҳуқуқларини, хусусан, ишлаб чиқаришни агротехника жиҳатидан такомиллаштириш, янги техникани ишлаб чиқиш ва жорий этишни тезлаштириш масалаларидаги ҳуқуқларини янада кенгайтиришни кўзда тутди. Корхоналар ва бирлашмалар даромадлари билан иш ҳақи ва моддий рағбатлантириш фондлари миқдори орасидаги боғлиқлик кучаймоқда.

Бирлашма ва корхоналарнинг ўз маблағларидан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқлари кенгайтирилди. Чунончи, иш ҳақи фондига татбиқан касб маҳорати, аралаш касбларни бажарганлик, алоҳида муҳим ва масъулиятли ишларни бажарганлик учун таъриф ставкаларига қўшимча (окладларга қўшимча) тўловлар белгиланди. Мукофотлар тузилган шартномаларга биноан маҳсулот етказиб бериш бўйича мажбуриятлар ҳисобга олинган ҳолда реализация ҳажми топшириқларининг бажарилишига, меҳнат унумдорлигини оширишга, моддий ресурсларни тежашга, ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишга, маҳсулотнинг техника даражасини, сифатини оширишга ниҳоятда боғлиқ қилиб қўйилди. Ишлаб чиқаришни ривожлантириш фонди маблағларидан фойдаланишда бирлашмалар маблағлари, аввало, ривожланиш фонди, шунингдек, кредит ҳисобига асосий ишлаб чиқариш фондларини такрорий ишлаб чиқаришга ўтиш йўли босқичма-босқич амалга оширилмоқда.

1990 йилдан бошлаб минтақа хўжалик механизмининг янги шароитларига ўтилиши бошқарувни демократиялаш жараёнида жиддий қадам бўлиб, иқтисодий ислохотнинг боришида бурилишга эришишнинг зарур шарти, социалистик бозорни шакллантиришнинг муҳим омилига айланди. Минтақа, жумҳурият талабларидан келиб чиқиб, у товар-пул муносабатларини такомиллаштиришда катта аҳамият касб этди.

Социалистик иқтисодиётда товар-пул муносабатлари катта ўрин тутди. Ижтимоий мулкнинг ҳукмронлиги ишлаб чиқарувчилар иқтисодий алоқасининг капитализмдагидан принципиал жиҳатдан фарқ қилувчи усулларини келтириб чиқаради. Ишлаб чиқариш жамият манфаатлари йўлида олиб борилади ва жамият томонидан режали бошқарилади. Шу билан бирга бу ўринда меҳнат ва унинг ҳосиласининг ижтимоий хусусияти бевосита

белгиланиши билан бир қаторда меҳнат ҳосилаларини товар сифатида тенглаштириш йўли билан билвосита тасдиқланишига муҳтожлик сезади. Бироқ бу товар-пул муносабатлари социалистик иқтисодиётда қандайдир бегона эканлигини билдирмайди.

Ишлаб чиқариш воситаларининг социалистик умумлаштируви меҳнатни ижтимоий тақсимлашга ҳам, ишлаб чиқарувчиларнинг иқтисодий алоқидалашувига ҳам туб ўзгартишлар олиб киради. Социализмда ижтимоий меҳнат тақсимоти эзувчи хусусиятни йўқотиб, халқ хўжалигининг барча тармоқларида ҳукмронлик қилувчи машиналашган йирик ишлаб чиқаришнинг янги моддий базасида янада ривож топади. Ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий мулкчилик ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги алоқаларнинг стихияли хусусиятига барҳам беради, барча корхоналар ягона социалистик ижтимоий хўжаликнинг бўғинларига айландилар, бу унинг ҳаракатида принципиал жиҳатдан янгича восита—режалиликни келтириб чиқаради.

Бироқ ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси капитализмдагига қараганда социализмда етарли юқори бўлмаганлиги меҳнат ва ишлаб чиқаришни социалистик умумлаштиришнинг бир қатор ўзига хос хусусиятларини кўзда тутди. Биринчидан, социализмда ижтимоий меҳнатнинг ижтимоий-иқтисодий хусусият касб этувчи, яъни жамиятда мавжуд шарт-шароитлар билан белгиланувчи ва ўз томонидан ижтимоий ишлаб чиқариш системасида ходимнинг мавқеини белгиловчи алоҳида фарқи билан боғлиқ. Иккинчидан, умумхалқ умумлашуви доирасида давлат ва жамоа-кооператив корхоналарининг нисбатан иқтисодий айримлиги мавжуд бўлиб, у меҳнатдаги муайян фарқ сақланиб қолиши билан боғлиқ ва социализмда товар-пул муносабатлари амал қилишининг бевосита сабаби ҳисобланади.

Социалистик босқичдаги ишлаб чиқаришнинг ўзига хослиги социализмда товар-пул муносабатларини келтириб чиқарган экан, улар социалистик ишлаб чиқариш муносабатларининг зарур ва ажралмас элементи ҳисобланади. Товар-пул муносабатлари социализмда янги ижтимоий-иқтисодий мазмун касб этади.

Товар-пул муносабатлари ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий мулкчиликка асосланганлиги туфайли, биринчидан, улар эзилишдан озод бўлган кишиларнинг жамоачилик ва ўртоқларча ҳамкорлигини ифодалаши, уларнинг манфаатларига хизмат қилишлари бу муносабатларга хос янгича мазмун касб этади. Бу муносабатлардан фойдаланиш социалистик ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишни таъминлайди, тақсимот, айирбошлаш ва истеъмол муносабатларининг такомиллашувига кўмаклашади.

Иккинчидан, социализмда товар-пул муносабатлари режали

ташкил этилади. Бу ана шу муносабатлар бевосита ижтимоий муносабатларнинг алоҳида усулига айлантирилишини билдиради, бу усуллар режали фойдаланишда намоён бўлади.

Учинчидан, товар-пул муносабатлари ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий мулкчиликка, яъни ишчи кучининг ишлаб чиқариш воситалари билан бевосита қўшилишига асосланганлиги туфайли, улар иқтисодий ҳаракатининг умумий усулини белгилайди. Ишчи кучи товарлик мақомини йўқотиши, шунингдек ер, унинг остидаги бойликлар, ўрмон ва сувлар товар эмаслиги туфайли социализмда товар-пул муносабатларининг амал қилиши чекланган.

Хўжалик механизмнинг истиқболдаги ривож кўп жиҳатдан халқ хўжалигининг барча даражаларида раҳбарликнинг иқтисодий усулларига ўтилиши билан боғлиқ. Бундай ўтиш моддий-техника таъминотни қайта қуриш, нарх ҳосил қилиш, маблағ билан таъминлаш ва кредит бериш системасини такомиллаштириш, харажатларни камайтиришнинг таъсирчан омилларини ишлаб чиқишни кўзда тутати. Бошқарувнинг иқтисодий услублари иқтисодийта молия-кредит таъсирини кучайтиришни, корхоналар ва бирлашмалар фаолиятини маъмурий услублар билан эмас, балки иқтисодий услублар билан тўғрилаб туриш имконини очувчи иқтисодий нормативлар системасини изчил қўлланишни кўзда тутати.

Халқ хўжалигини бошқаришнинг иқтисодий услубларига ўтиш, ўз харажатларини ўзи қоплаш ва ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш қондаларининг корхоналар ва бирлашмаларнинг яна ҳам кенг доирасида ёйилиши иқтисодий ривожлантиришда товар-пул муносабатларидан фаол фойдаланишни тақозо этади. Нарх ва молия-кредит омиллари орқали товар-пул муносабатларидан моҳирона фойдаланиш бозорни унинг қонунларини ҳисобга олган ҳолда режали бошқариш, маҳсулот ишлаб чиқаришда айрим корхоналарнинг ҳокимлик ҳолатини бартараф этиш истеъмоличининг ишлаб чиқарувчи устидан устунлигини таъминлашга кўмаклашади.

Нарх иқтисодий ва ижтимоий сиёсатнинг ғоят фаол воситасига айланишга даъват этади. Нарх ҳосил қилишни нархни ижтимоий зарур меҳнат сарфи даражасига яқинлаштириш сари такомиллаштириб бориш, уларда эҳтиёж ва таклифнинг нисбатини янада тўлароқ ҳисобга олиш пировард натижаларда ифодаланувчи кўрсаткичлар ҳисоб-китобининг асосланганлигини оширишга имкон беради.

Минтақа хўжалик механизмнинг янги шароитларига ўтиши

хўжалик механизми таркибидан идоравий қарамлик принципини чиқариб ташлаши лозим.

Худудий режалаштириш минтақа хўжалик механизмнинг негизи сифатида майдонга чиқади.

Минтақа хўжалик ҳисоби худудий минтақа бошқаруви иқтисодий механизмнинг асоси ҳисобланади. Шунини қўшимча қилиш лозимки, бундай хўжалик юритиш усулининг шаклланиши халқ хўжалиги тармоқларини маъмурий-буйруқбозлик бошқарув усулидан ҳануз воз кеча олмаган турли идораларнинг кучли қаршиликларини ҳис этиб турибди. Шунингдек худудий хўжалик ҳисоби назарияси етарли ишлаб чиқилмаганлиги ҳам уни янада ривожлантиришнинг амалий қадамларига тўғаноқ бўлмоқда. Бир томондан минтақа хўжалик ҳисобини ривожлантириш уни ижтимоий-иқтисодий ҳодиса сифатида тушуниш нуқтаи назаридан ишлаб чиқариш ривожланишининг ва ягона халқ хўжалик комплексига путур етказишнинг қонуний асоси ҳисобланади. Иккинчи томондан олганда, худудий, минтақа хўжалик ҳисоби ҳар бир минтақанинг тобора ошиб боровчи харажатларга эҳтиёжи олинаётган даромадга боғлиқ бўлмаган ҳолда бюджетларни шакллантиришнинг харажат механизмининг бартараф этишини таъминлайди. Шунинг учун маҳаллий ҳукумат идораларининг худуд, минтақа ва жумҳурият молия ресурсларини кўлайитириш учун масъулиятини кучайтириш ва бундан уларнинг моддий манфаатдорлигини йўлга қўйиш адолатли бўлур эди. Минтақа хўжалик ҳисоби назарияси ва амалиётининг ривожини ҳануз ўз ибтидосида турибди. Минтақа хўжалик ҳисобини кенг миқёсда амалга ошириш яна шунинг учун мушкуллашган эдики, минтақанинг молия ресурслари, яъни минтақа худудида ишлаб топилган давлат даромадларининг жами марказ томонидан амалда тўла тортиб олинар эди, мазкур минтақа ёки жумҳурият бюджетига бу маблағларнинг озгина қисми ажратиларди. Минтақа, жумҳурият ёки маҳаллий Советлар бюджетининг даромад қисми умумдават бюджетларидан, асосан, оборот солиғи жамғармаларидан ажратмалар ҳисобида таъминланар эди. Моддий ресурсларни, айниқса капитал қурилишда, марказлаштирилган ҳолда тақсимлаш бунга зид келади. Шу муносабат билан маҳаллий бюджетни шакллантириш механизми бўйича барча корхоналар қайси идорага бўйсунилган қатъи назар барча тўловларни маҳаллий бюджет ҳисобига ўтказишлари мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Шунга биноан ҳар бир қўйи бюджет норматив бўйича ўз даромадларининг бир қисmini юқори бюджетга ўтказадилар. Минтақа ёки жумҳурият худудида жамғарилган барча даромадлар тўлалигича унинг мулки ҳисобланади ва унинг бир қисми

мамлакат мудофааси, ташқи савдо ва бошқарув маҳкамалари сингари умумдавлат тадбирларини маблағ билан таъминлаш учун бюджетга ўтказилиши керак.

Кўпинча минтақа ҳўжалик ҳисобига ўтиш муаммоларини, жумҳурият мустақиллигини кенгайтиришни фақат жумҳурият мустақиллигини ривожлантириш билан боғлайдилар. Бизнингча, бундай ёндашув бир томонламадир. Шунинг учун биз жумҳурият ҳўжалик ҳисоби кўп босқичли тушунча деган фикрга қўшилаемиз. Фақат у ёки бу жумҳуриятнинг умуман бошқа жумҳуриятлар билан ҳўжалик ҳисоби муносабатлари системасинигина эмас, балки унинг ичида унга хос ижтимоий-иқтисодий ва миллий хусусиятларни ҳам ҳисобга олган ҳолда ривожланади. Бундай минтақа ҳўжалик ҳисоби мазкур жумҳуриятлар сарҳадлари ичидаги ҳўжаликни юритиш ва ўзини ўзи бошқаришнинг жамланган субъектларинигина эмас, балки у билан иқтисодий муносабатларга киришган корхоналар ва жумҳурият минтақаларининг манфаатларини ҳам қамраб олади. Фақат шу минтақа ва жумҳурият манфаатларинигина эмас, балки бошқа республикалар манфаатларини намоеън этувчи минтақа ва жумҳурият ҳўжалик ҳисоби усули чинакам бўлиши мумкин.

Минтақа ҳўжалик ҳисобининг энг характерли хусусиятлари: а) минтақада амалга оширилаётган харажатларнинг қопланиши ва асосан ишлаб топилган маблағлар ҳисобига унинг ривожланиши; б) тегишли ҳудудда вужудга келтирилган молия ресурсларини тасарруф этишда умумдавлат манфаатлари ва маҳаллий Советлар манфаатларининг мувофиқ тарзда уйғунлашуви; в) маҳаллий Советларнинг уларга бўйсунувчи ҳудудда жойлашган корхоналарда ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишдан манфаатдорлигини таъминлаш; г) бюджет маблағларини муҳим молиявий нормалар ва нормативлар асосида ва минтақа ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг комплекс режасида белгиланган йўналишларда шакллантириш ва сарфлашда маҳаллий Советларнинг кенг мустақиллиги; д) маҳаллий Советлар фаолиятида ўзини ўзи бошқаришни ривожлантириш, минтақа ижтимоий ва иқтисодий ҳаётини кенг демократиялаштиришдан иборат.

Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ҳўжалик ва ҳудудий бўғинлари ҳўжалик ҳисобининг мазмуни такрорий ишлаб чиқариш вазифаларига маҳаллийлаштириш даражасига биноан шакллантирилиши керак. Шу қоидадан келиб чиқиб, минтақа ҳўжалик ҳисоби шу ерда жойлашган корхоналар ва ташкилотлар даромадларининг бир қисми ҳисобига, аввало аҳолининг ижтимоий ривожланишини ва шу ҳудудда кишиларнинг яшаш муҳитини яхшилаш керак. Бундан ташқари жумҳурият ҳўжалик ҳисоби ишлаб чиқариш

таркибини такомиллаштириш, фан-техника тараққиётининг илғор усуллари ҳаётга татбиқ қилишни тезлаштириш, жумҳурият ичидаги айрим минтақаларнинг ривожини рағбатлантириш учун молиявий имкониятларни вужудга келтириши керак.

Минтақа ҳўжалик ҳисобининг бундай талаблари туфайли, биринчидан, корхоналар даромадларини кўпайтиришдан жумҳуриятлар ва минтақалар манфаатдорлиги таъминланади; иккинчидан, ҳудудий бошқарув идораларининг корхоналар ҳўжалик фаолиятига аралашishi учун объектив асослар бартараф этилади, чунки минтақа ҳўжалик ҳисоби ўз мақсадларини амалга оширишга қаратилган корхона ҳўжалик ҳисобини алмаштирмайди, балки тўлдиради; учинчидан, корхоналар маҳаллий табиий ва меҳнат ресурсларидан фойдаланганликлари учун тўловлар ҳажмини белгилаш учун иқтисодий асос вужудга келади.

Маълумки, 1990 йилнинг 8 феврилида жумҳурият иқтисодий мустақиллиги концепцияси ҳар томонлама муҳокама қилинди. Ўзбекистоннинг иқтисодий имкониятлари, унинг ресурслари, халқ ҳўжалиги барча тармоқларининг миқдор ва сифат ўсишига эришиш йўллари аниқлаб чиқилди. Олимлар, мутахассислар, жамоат ташкилотлари вакиллари кенг доираси ишнинг аҳволини таҳлил этиш ва аниқ таклифлар ишлаб чиқишга жалб этилди. Бу ўзига хос конкурсга айланди: ечимларнинг турлитуман кўринишлари қийёслаб чиқилди, лекин қоида тариқасида, олис ва яқин истиқболнинг реал имкониятлари ва эҳтиёжларини ҳисобга олувчи, янги ностандарт ёндашувлар уларнинг ҳаммасига хос эди. Вазифани шу тариқа муқобил вариантлар билан қўйиш, афтидан келгусида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт режаларини ишлаб чиқиш амалиётидан жой олади.

Жумҳуриятимиз халқ ҳўжалиги бутун мамлакат иқтисодиёти билан яқиндан чатишиб кетган ва барча қардош жумҳуриятлар манфаатларини узвий уйғунлаштирувчи ягона жумҳуриятлар комплексида энг самарали тарзда ривожлана олади. Бунда ҳўжаликни юритишнинг янги системасига киришнинг бошланғич шартларини тенглаштириб олишга алоҳида эътибор берилади. Бу эса жумҳуриятнинг мустақиллик ҳуқуқларини кенгайтиришни, нарх ҳосил қилишни такомиллаштиришни, ишлаб чиқаришни таркибий яхшилашни, солиқ олишнинг аниқ системасини, иш билан бандликни кучайтириш ва меҳнат ресурсларидан яхшироқ фойдаланишни, жойларда қайта ишланаётган хом ашё ҳиссасини кўпайтиришни билдиради.

Буларнинг ҳаммаси ўз-ўзини бошқариш ва ўзини ўзи маблағ билан таъминлашни кенг жорий этишнинг, бюджет қарздорлигини қисқартиришнинг зарур шартидир. Барча тадбирларнинг асосий

якуни меҳнаткашлар турмуш даражасини ошириш, улар эҳтиёжларининг тўлароқ қондирилиши бўлиши керак. Бунинг учун концепцияни ва уни асословчи таҳлилий-ҳисоб материалларини мукаммал ишлаб чиқиш зарур.

Бунда тармоқлараро ва ҳудудий нисбатларнинг такомиллаштирилиши, халқ хўжалиги барча тармоқларини жадаллаштириш, ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг янги усулларини жорий этиш, фаолиятнинг молиявий натижаларини яхшилаш асосида иқтисодиётнинг ижтимоий йўналтирилганлигини кучайтириш бўйича чоралар кўзда тутилган.

Концепция лойиҳасини узил-кесил ишлаб чиқишга маҳаллий Совет идоралари, вазириликлар ва турли муассасалар раҳбарлари жалб қилинди. Уларнинг иштирокида жумҳурият ва маҳаллий идораларга бериладиган, илгари иттифоқ ва иттифоқ-жумҳурият тасарруфида бўлган бир қатор корхоналар ва ташкилотларнинг мақомини ўзгартириш тўғрисида таклифлар киритилди. Бунда асосий эътибор корхоналарнинг техника жиҳатидан жиҳозланишига, маҳсулот турларига, рентабеллик, фойда ва ишлаб чиқаришга, шунингдек унинг самарадорлигини белгиловчи кўрсаткичларга қаратилди.

Жумҳуриятнинг минтақа хўжалик ҳисобига ўтиши қуйидан, яъни бирламчи минтақа бўғинидан бошланиши керак. Социалистик ишлаб чиқариш муносабатлари системасида ва иқтисодиётни бошқариш системасида минтақа мақомининг сифат жиҳатидан янги ижтимоий ифодаси шаклланиши ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий тусдаги қайта қуришларни, шу жумладан, давлат қонунчилик ҳужжатларида қайд этиладиган ўзгартиришларни тақозо этади. Минтақа хўжалик ҳисобига ўтиш иқтисодий нуқтаи назардан унинг иқтисодий базасини яратishi ҳамда мулкчиликнинг алоҳида минтақа усули ва уни тасарруф этувчи халқ депутатлари Советларининг мақомини ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштиришни кўзда тутди. Шу тариқа маҳаллий Советлар қиёфасида ҳудуднинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётига раҳбарлик қилувчи тенг ҳуқуқли шартномалар асосидаги хўжалик муносабатларига, шунингдек давлат буюртмасининг алоҳида кўриниши—минтақа буюртмаси бериш ҳуқуқига эга мустақил ваколатли субъект сифатида минтақа хўжалик ҳисоби шакллана боради. Минтақа билан марказ, алоҳида минтақалар, минтақа билан унинг ҳудудида жойлашган корхоналар ўртасидаги муносабатлар норматив асосга ўтказилади.

Шунингдек, ишлаб чиқариш кучларини оқилона жойлаштириш мақсадларини кўзлаб, халқ хўжалик аҳамиятига молик ишлаб чиқаришларни жойлаштириш ва ривожлантиришдан жум-

ҳуриятлар, маҳаллий Советлар ва корхоналар манфаатдорлигини таъминловчи иқтисодий рағбатлантириш системасини ишлаб чиқиш ва янги минтақа хўжалик механизми доирасида жорий этиш зарур.

Маҳаллий ўз-ўзини бошқариш идораларининг корхона жамоалари билан ўзаро ҳамкорлигини йўлга қўйиш хўжалик ҳисоби тартиботини ривожлантириш ва мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этади. Маҳаллий ўз-ўзини бошқариш идораларининг жамоалар, кооперативлар, якка тартибдаги меҳна фаолияти билан шуғулланувчи шахслар билан ўзаро ҳамкорлиги хўжалик ҳисобини ривожлантиришда алоҳида аҳамиятга эгадир. Минтақалар ва жумҳуриятлар хўжалик ва иқтисодий вазифасининг кенгайтирилиши ишлаб чиқариш бўғинларининг мустақиллигини чеклаб қўймаслиги керак. Минтақанинг корхоналар ва кооператив сектор, шунингдек бошқа минтақалар ўртасидаги муносабатлари:

— шартнома қондасига асосланувчи нарх, имтиёзлар ва бошқаларга дахл қилувчи ўзаро манфаат;

— минтақа ва унинг корхоналари улар фойдаланган хизматлар ҳамда маҳсулотлар харажатини қоплаши;

— шерикларнинг амалдаги қонунлар, шунингдек ўз зиммаларига олган мажбуриятларга риоя қилишдаги ҳуқуқий ва иқтисодий масъулияти қондалари асосига қурилиши керак.

Шу қондалар асосида муносабатларнинг йўлга қўйилиши ижобий натижалар беради.

Бу борада амалга ошириладиган дастлабки вазифа маҳаллий Советларнинг пул маблағлари шаклланиши ва сарфланишида тубли ўзгаришларни амалга ошириб, уларнинг ролини кучайтиришдан иборат бўлиши керак. Пул маблағлари тушиши минтақанинг мавжуд ижтимоий инфраструктураси, яъни моддий ва номоддий ишлаб чиқариш аҳоли ҳисобига амалга оширилади. Соғлиқни сақлаш, халқ таълими, табиатни муҳофаза қилиш, объектлари ва катта-кичик корхоналар туркуми шулар жумласидандир. Улар асосан минтақа бозорига, умумҳудуд ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфраструктураларига кўз тутиб, воситачилик қиладилар ва биринчи навбатда маҳаллий ресурслардан фойдаланадилар.

Ижтимоий инфраструктурани ҳар бир кишига зарур неъматларнинг кафолатли минимумини таъминловчи ҳажмларда таъминлаш учун маблағларнинг етарлилик шарти, бизнингча, маҳаллий бюджет даромадларини шакллантиришнинг муҳим шарти бўлиб қолиши керак.

Коммунал маиший хизмат кўрсатиш ва турли солиқлар.

Жамият ижтимоий-иқтисодий тараққиётини жадаллаштиришнинг зарур шарти ишлаб чиқариш муносабатларини мустақил такомиллаштириб бориш муттасил ўсиб бораётган ишлаб чиқариш кучларига уларнинг барқарор мувофиқлигини таъминлаб туришдан, улар ўртасида келиб чиқувчи қарама-қарши зиддиятларни ўз вақтида аниқлаш ва ҳал этишдан иборат.

Ишлаб чиқариш муносабатлари такомиллашиши, жамият ва давлатнинг аралашувини талаб этади. Одамлар иқтисодий моҳиятга катта куч-гайрат билан изчил таъсир кўрсата бориб керакли йўналишда уларнинг ривожланишига эришадилар, улардаги ҳамма эски, ўз умрини яшаб тугатган, халақит бериб, тўғоноқ бўлиб турган жиҳатлар тугатилиши ва янги сифатлар, хусусиятлар, жиҳатлар пайдо бўлиб, қулоч ёйишига кўмаклашадилар.

Амалиётда ишлаб чиқариш муносабатларини ўрнатиш — ишлаб чиқарувчи кучларни режали ошириб бориш — жамиятнинг ишлаб чиқариш муносабатлари системасига таъсир кўрсатиши, аниқ иқтисодий усулларни тобора етукроқ ишлаб чиқариш муносабатларига мувофиқлаштириш, социалистик давлатнинг ҳуқуқий, юридик фаолияти сингари йирик йўналишлар бўйича такомиллашиб боради.

Ижтимоий-иқтисодий босқич тўғрисидаги таълимотга биноан ишлаб чиқариш муносабатлари ишлаб чиқариш кучларига нисбатан илдамроқ ривожлана олишлари, бунда ишлаб чиқариш кучларини ўстирувчи родини мустақил бажаришлари мумкин. Бу хусусият уларни такомиллаштиришнинг муҳим йўналишини, яъни жамиятнинг ишлаб чиқариш муносабатлари системасига таъсирини очиб беради. Унда ўзаро боғлиқ ва ўзаро бири-бирини шарт қилиб қўйган икки йўналиш аниқланади.

Улардан бири — манфаатдорлик. Ишлаб чиқариш муносабатлари манфаатлар сифатида намоён бўлади. Бу манфаатлар ишлаб чиқариш муносабатларига таъсир кўрсатиш мумкинлигини билдиради. Жамият, синфлар, ижтимоий гуруҳлар иқтисодий манфаатларини қондириш жамоалар ва алоҳида меҳнатчиларнинг меҳнати ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштиришга давват бўлиб хизмат қилади.

Ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиш қонунларидан фойдаланиш уларга бевосита таъсир кўрсатишининг яна бир йўналишидир. Иқтисодий қонунлар намоён бўлишининг аниқ усуллари бу қонунларнинг объектив табиати билан одамларнинг онгли фаолияти ўртасида навбатдаги боғловчи бўғинни ташкил этади. Қонун намоён бўлишининг ҳар бир усулда қўйилган мақсадлар, эҳтиёжлар ва жамият имкониятларидан келиб чиқиб турлича фойдаланиш мумкин.

Ишлаб чиқаришни такомиллаштиришнинг серқирра йўналишлари ўзаро чуқур чатишиб кетиб, бири бирини шарт қилиб қўйиб, айни пайтда нисбатан мустақил хусусиятга эга бўлади. Улар биргаликда ҳўжалик механизмида ўз реал мужассамлигини топади. Агар механизм созланмаган бўлса, халқ ҳўжалиги учун салбий оқибатлар келиб чиқади, булар умуман ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожда ифодаланади.

Давлат томонидан ҳуқуқий нормаларнинг ишлаб чиқилиши ва ҳуқуқий ҳужжатларнинг қабул қилиниши ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштиришнинг муҳим йўналишидир. Бунда ҳуқуқ нормаларининг ишлаб чиқариш муносабатларига мувофиқлиги уларга қўйиладиган ўзгармас талабдир.

Ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштиришнинг маъна шу асосий йўналишлари ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий мулкчилик асосини ташкил етувчи иқтисодий системасининг тараққиётини жадаллаштиришдан иборат умумий вазифани ҳал қилади.

Минтақа ҳўжалик ҳисоби муносабатларини қайта қуришнинг мақсади ишлаб чиқариш ва якка тартибдаги фаолият самарадорлигини ошириш, меҳнат жамоалари ва аҳолининг ўзини ўзи бошқариш усулларини, корхоналар, минтақалар ва жумҳуриятлар иқтисодий мустақиллигини ривожлантириш асосида аҳоли турмушининг юксак сифат даражасига эришишдан иборат.

Жумҳурият иқтисодий мустақиллигини амалга ошириш учун мулк масаласини ҳал этиш зарур. Жумҳурият иқтисодий мустақиллигини фақат шу ҳудудда жойлашган барча табиий ресурслар, ер, табиий бойликлар, шунингдек мулкнинг мавжуд барча ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш усуллари, яъни ҳам давлат, кооператив, давлат-кооператив, ҳам якка мулк жумҳурият тасарруфида бўлган ва у шу мулк устидан тўла мустақилликка эга бўлган шароитдагина таъминлаш мумкин. Жумҳуриятнинг иқтисодий мустақиллиги иқтисодиёт самарадорлигини оширишнинг зарур шартидир. Чунки бу айрим ишлаб чиқариш бўлинмаларигина эмас, балки бошқарувнинг район, вилоят ва жумҳурият идораларини ҳам манфаатдор қилади, уларни олинаётган даромадларни кўпайтириш йўллариини излашга мажбур этади.

Жумҳуриятни минтақа ҳўжалик ҳисобига ўтказиш ва унинг иқтисодий мустақиллигини кенгайтириш асосий бўғин ҳуқуқларини камситмаган ҳолда амалга оширилиши керак. Бу мустақиллик иттифокдош жумҳуриятлар федерация доирасида корхоналар ва ташкилотлар билан иқтисодий тенг шароитларда қонунларга риоя этган ҳолда амалга оширилиши зарур. Республика мус-

тақиллигига эриштириш ва минтақа хўжалик ҳисобига ўтилиши муносабати билан солиқ интифоқ министрликлари ва давлат деҳқончилик — саноат комитети системасидаги барча корхоналар ва бирлашмаларни тегишли жумҳурият тасарруфига топширилади.

Барча корхоналар, шу жумладан, солиқ интифоқ тасарруфидаги корхоналар эндиликда тегишли жумҳурият мустақил қабул қилган солиқ тўлаш тўғрисидаги қонунларга бўйсунуши даркор.

Халқ хўжалиги тармоқларини бошқариш қайғати ва таркиби, уларнинг ходимларини белгилаш масалаларини жумҳуриятнинг ўзи мустақил ҳал қилиши, тасарруфидаги корхоналарга номмақамавий мақомни бериши керак.

Жумҳурият мустақиллигининг иқтисодий асосини хўжалик-мустақил, жамоа-кооператив, жумҳуриятлараро, хўжаликлараро, акционерлик, давлат-акционерлик, ижара, шунингдек якка шахс тасарруфидаги корхона мулклари ташкил этади.

Иқтисодий сиёсатнинг ички ва ташқи масалаларини жумҳурият мустақил ҳал қилиши керак. Бу масалалар сирасига молия ва солиқ масалалари, иқтисодий, ижтимоий ривожланиш режаларини ишлаб чиқиш, район, вилоят ва жумҳурият бюджетларини шакллантириш киради. Шунингдек, жумҳурият жарималар, турли солиқлар, ишлаб чиқариш харажатларини қоплаш нормалари, кредит учун фоиз ва бошқаларни белгилайди, нарх ҳосил қилиш ва уни назорат қилишни амалга оширади. Район, вилоят ва жумҳурият бюджетларини жумҳурият ҳудудидаги корхоналар ва ташкилотлар иқтисодий фаолиятдан олинадиган солиқлар ҳисобига шаклланади. Жумҳурият бюджети ҳисобига маблағ билан таъминланадиган капитал харажатлардан фойдаланиш йўналишларини жумҳуриятнинг ўзи мустақил ҳал қилиши керак. Бажариладиган капитал ишлар ҳажмига қарамасдан, уларнинг смета қийматига боғлиқ бўлмаган ҳолда ижтимоий-маданий объектларни ишга тушириш бўйича давлат буюртмасини бевосита пудратчи қурилиш ташкилотларига топшириш, ички манбалар ҳисобига бажариладиган лойиҳа-қидирув ишлари ва ишлаб чиқариш ҳамда ноишлаб чиқариш мақсадларидаги янги қурилишларнинг титул рўйхатларини тасдиқлаш ҳуқуқини жумҳуриятнинг ўзи бажаради.

Ўз харажатларини ўзи қоплаш ва ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш шароитларида жумҳурият иқтисодий мустақиллиги амалиётида бошқарувнинг жумҳурият ва ҳамкорлик идоралари ўртасида ўзаро фойдали асосларда белгиланадиган мақсулот етказиб бериш, иш ва хизматларни бажариш бўйича тўғридан-тўғри шартнома муносабатларидан кенг фойдаланиш даркор. Тузилган шартномалар асосида корхоналар ва бирлашмалар

ўртасида озиқ-овқат ва ноозик-овқат халқ истеъмоли буюмларини жумҳуриятлараро айирбошлаш амалга оширишнинг даркор. Хўжаликни мустақил ҳолда шундай юритиш керакки, токи бу ишлаб чиқаришнинг давом этишини таъминлабгина қолмай, балки жумҳурият ўз манбалари ҳисобига такрорий ишлаб чиқаришни муваффақиятли кенгайтириш имконига ҳам эга бўлсин. Зеро, у жумҳурият аҳолисининг иқтисодий ва ижтимоий аҳволини таъминлаш лозим. Бунинг учун хўжаликни ташкил этишнинг жумҳурият иқтисодий мустақиллигидан келиб чиқадиган ва жамият аъзолари ижтимоий ҳамда маънавий эҳтиёжларини тўлиқ қондиришни таъминлай бориб, асосий равишдаги паст турмуш даражасини тубдан яхшилаш имконини берувчи системанинн вужудга келтириш ва рўёбга чиқариш зарур.

Шуни таъкидлаш лозимки, муайян босқичда интифоқдош жумҳуриятларда иқтисодий ва ижтимоий соҳаларга рақбарликда демократик асослар жиддий бузилган эди. Бошқарувнинг маъмурий-бўйруқбозлик, тўрачилик услублари устувлик қиларди. Шунинг учун хўжалик ҳисоби ва ўз харажатларини ўзи қоплаш ва ўзини ўзи маблағ билан таъминлашдан иборат асосий усул қўлланилмай келинди, биронта ҳам хўжалик тўла хўжалик ҳисобига ўтказилмади. Худди мана шу салбий ҳолатлар иқтисодиётимизни танг аҳволга тушириб қўйди. Бундай қийин аҳволдан чиқишнинг бирдан-бир йўли тўла сиёсий ва иқтисодий мустақиллик ва шу асосда ташкил топган мустақил жумҳуриятлар ҳамкорлигидир.

Кейинги йилларда интифоқ доирасида халқ хўжалигининг деҳқончилик соҳаси бўйича айрим рақамларни келтириб ўтиш ўринли деб ҳисоблаймиз. Айниқса қишлоқ хўжалиги тараққиётида ер фондидан фойдаланиш, уни сақлаш ва ундан оқилоза фойдаланиш гоят ёмон аҳволга тушди. Академик Л. Емельяновнинг маълумотларига кўра, кейинги 25 йил мобайнида илгари ўзлаштирилган 22 миллион гектар ер чиқитга чиқариб юборилди. Унинг 12 миллион гектари саноат ва йўл қурилишига кетди, 6 миллион гектардан кўпроғи эса ташландиқ ҳолга келиб, чакалакзорларга айланиб кетди.

Сўнгги икки ўн йилликда гидростанциялар қуриш лойиҳаларини ўйлаб-ўйламай амалга ошириш оқибатида мамлакат 10 миллион гектардан зиёд ўтлоқ лйловлардан маҳрум бўлди. Хўжасизлик туфайли ҳар йили қишлоқда етиштирилаётган мақсулотнинг 20 фоизи, айрим экин турлари бўйича эса 30—40 фоизи нобуд бўлиб кетмоқда.

Донни йиғиб-териб олиш ва қайта ишлашда унинг 15, ҳатто 20 миллион тоннаси нобуд бўлмоқда. Сақлаш ва қайта ишлаш

жараёнида ҳам тахминан шунча тонна ғалла нес-нобуд бўлмоқда. Булар жамланса, биз четдан сотиб оладиган донимиз миқдорига тенг келиб қолади.

Гўшт комбинатлари тармоғи ривожланмаганлиги, уларнинг техника даражаси пастлиги, хом ашёдан самарасиз фойдаланиш туфайли, гоёт камайтирилган ҳисоб-китобларга кўра, ҳар йили бир миллион тоннага яқин гўшт йўқ бўлиб кетмоқда. Муаммолар кўлами мана шундай.

Собиқ иттифоқда кейинги 20 йил мобайнида 1,6 миллион гектар суғориладиган ер майдони деҳқончилик оборотиغا кири-тилди. Қишлоқ хўжалигининг асосий ишлаб чиқариш фондлари 6,0 маротаба кўпайди. Лекин ялпи маҳсулот эса бор-йўғи 78 фоизга ошди. Жамоа ва давлат хўжаликларининг давлатдан қарзи ҳар йили 10—12 миллиард сўм кўпайиб бормоқда ва ҳозирда 230 миллиард сўмдан ортиб кетди.

Аслини олганда бюджетнинг қайтариб олинмайдиган ажратмаси бўлиб қолган бу кўп миллиардли маблағлар харид наржларининг пасайтирилган даражасини қопларди. Рентабеллик даражаси эса бир текис ишлаётган хўжаликка ўз фондлари ҳисобига яшаш имконини бермасди. Тўпланиб қолган қарзларни чегириб ташлаш эса эътироз туғдирмоқда. Жамоа ва давлат хўжаликларининг бу қарзлари, аявало, харид наржлари пастлиги, иккинчидан, ҳамма масалалар юқорида кўр-кўрона ҳал қилиниши туфайли йиғилиб қолган. Эндиликда ҳамма айбни хўжаликлар гарданига юклаб туришибди. Учинчидан, зарарига ишлаётган хўжаликлари иқти-содий мустақкам хўжаликка қўшиб юбориш тамойили кенг қулоч ёйди. Бу эса вужудга келган иқтисодий вазиятдан чиқиш йўли эмас. Бу салбий ҳолатлар бизнинг жумҳуриятимизда ҳам мавжуд. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган суғориладиган ерлар 0,2 гектардан 0,16 гектарга камайини кутилмоқда. Жумҳуриятимизга 3,8 миллион тонна ден, 1,5 миллион тонна ун, 176 минг тонна гўшт, 800 минг тонна сут, 0,5 миллион тонна картошка, 350 минг тонна қанд ва шакарпазлик маҳсулотлари четдан ташиб келтирилмоқда.

Аҳоли жон бошига тўғри келадиган миллий даромад 1989 йилнинг 1 январига келиб 4.000 сўмни ташкил этди. Бу собиқ иттифоқ бўйича ўртача даражадан икки баробар кам. Гўшт, сут, сабзавот, полиз мевалари ва бошқа маҳсулотлар 2—2,5 маротаба кам истеъмол қилинади.

Қишлоқ аҳолиси йилига 3 килограмм, РСФСРдагидан 8 маротаба кам гўшт истеъмол қилади. Жамоа ва давлат хўжаликлариимизнинг учдан бири зарар кўради, деярли 50 фоиз хўжаликлариимизнинг рентабеллик даражаси 15 фоиздан ошмайди.

1989 йил 1 декабрида зарар кўраётган давлат хўжаликлари сони 114 тани ёки 14 фоизни, рентабеллик даражаси эса 16,2 фоизни ташкил этди. Жумҳуриятимизда халқ истеъмол буюмлари ишлаб чиқариш собиқ иттифоқдагига қийёслаганда 0,03 фоизга тўғри келади.

Гўшт ва сут маҳсулотлари сотиш кўпайганига қарамасдан аҳолини гўшт ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъмин-лашдаги кескинликни бартараф этишнинг иложи бўлмайпти. Бунга сабаб ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва жадаллаштириш ҳисобига маҳаллий таъминот учун кўпроқ маҳсулот етказириш имконини берувчи янги тартиб устуликларида ҳамма ерда ҳам ҳануз етарли фойдаланилмаслиқдир.

1-жадвал

Аҳоли жон бошига халқ истеъмол моллари тўғри келиши

Кўрсаткичлар	СССР ¹ (собиқ)		ЎзР ²	
	1987 й.	1989 й.	1987 й.	1989 й.
Жами газлама — квадрат-метр ҳисобида	37,8	38,1	34,7	35,9
Шу жумладан, ипгазлама	26,4	26,5	24,4	24,7
Жуи	2,7	2,6	1,7	1,9
Шойи	6,5	6,6	7,8	8,5
Капоп	1,5	1,6	0,8	0,8
Тери, тўқимачилик ва комбинлаш-ган пойафзал	3,3	3,3	2,7	2,7

5-жадвал

Аҳоли жон бошига озиқ-овқат истеъмол қилиш
(йилига килограмм ҳисобида)

Кўрсаткичлар	СССР ³ (собиқ)		ЎзР ⁴	
	1987 й.	1989 й.	1987 й.	1989 й.
Гўшт маҳсулотлари	6764	67	29	31
Сут ва сут маҳсулотлари	341	363	186	201
Тухум, дон	272	268	112	119
Балиқ ва балиқ маҳсулотлари	18,0	17,2	4,7	4,8

¹ Қаранг: Народное хозяйство СССР в 1989 г. 117-бет.

² Қаранг: Народное хозяйство Узбекской ССР в 1989 г. 74-бет.

³ Қаранг: Народное хозяйство СССР в 1989 г. 117—118-бетлар.

⁴ Қаранг: Народное хозяйство УзССР в 1989 г. 74—75-бетлар.

Қанд	47,2	42,5	28,3	23,5
Усиимлик мойи	10,0	10,4	11,2	11,8
Картошка	105	98	28	25
Сабзавот ва полиз	100	95	93	95
Мева ва қайта ишланмаган ҳўл мевалар	55	41	33	27
Нон маҳсулотлари	132	129	172	167

Шуни таъкидлаш керакки, жумҳуриятимизда кейинги йилларда ижтимоий турмуш шароитлари анча ёмонлашди. Масалан, 6,3 минг қишлоқ умумтаълим мактабларида 2832,4 минг ўқувчи билим олмоқда. Кўпгина мактабларда ўқиш икки сменада олиб борилади. Шунга қарамай мактабларнинг аҳолининг миқдорини ҳисобга олмасдан жойлаштириш ҳоллари юз бермоқда. Чунончи, Тошкент вилоятининг Оҳангарон ноҳиясидаги "Оқтепа" қишлоғида бор-йўғи 181 киши истиқомат қилади, лекин ўрта мактаб қурилган. Бўстонлиқ ноҳиясидаги Хўжакент қишлоғида эса 2024 кишига умуман ҳеч қандай мактаб қурилмаган.

Жумҳуриятимизда 1988 йили болаларни мактабгача тарбия муассасаларига жалб қилиш 24,6 фоизни ташкил этди. Айрим вилоятларда, хусусан Қорақалпоғистон мухтор жумҳуриятида қишлоқ аҳолисининг ярми истиқомат қилувчи қишлоқларнинг деярли тўртдан уч қисмида мактабгача тарбия муассасалари умуман йўқ.

Соғлиқни сақлаш соҳасидаги аҳвол ҳам оғир. Жумҳуриятимизнинг аҳоли яшайдиган чекка районларининг чорак қисмидан кўпроғи ёки 3532 тасида ҳеч қандай тиббиёт муассасалари йўқ. Ҳолбуки бу манзилгоҳларда 2 миллиондан кўпроқ аҳоли яшайди. Бундай жойларнинг деярли ярми 1000 кишидан кўп одам истиқомат қилувчи йирик манзилгоҳлар эканлигини ҳисобга олсак, муаммоннинг нечоғли кескинлиги яна ҳам ойдинлашади. Қишлоқ манзилгоҳларининг 37,1 фоизи ёки 4502 таси физкультура ва спорт иншоотларига эга, холос. Қишлоқ аҳолисининг 43,6 фоизи истиқомат қилувчи 62,9 фоиз аҳоли пунктлари ҳеч қандай спорт муассасаларига эга эмас.

Маданият соҳасида аҳвол яна ҳам ёмон. 2,3 миллион аҳоли истиқомат қилувчи 4118 манзилгоҳда маданий хизмат кўрсатишнинг ҳеч қандай тури йўлга қўйилмаган. 300—400 киши истиқомат қилувчи аҳоли пунктларининг 59,4 фоизда кутубхона ёки қироатхона йўқ, 71,0 фоизи клуб ёки клуб муассасаларига эга эмас. Кино хизматини йўлга қўйишда ҳам жиддий камчиликлар бор. 1987 йили 6807 та аҳоли пунктида умуман кино кўрсатилмади. Ҳолбуки бу қишлоқларда 4,8 миллион киши ёки жумҳурият аҳолисининг ҳар тўрт кишидан бири яшаб турибди.

Қашқадарё вилоятида 48,0, Самарқандда 55,3 фоиз қишлоқларда маданий хизмат кўрсатишнинг ҳеч қандай тури амал қилмайди. 2756 та, ёки 22,4 фоиз аҳоли пункти муқим ёки кўча савдо жойига эга эмас. Уларда қишлоқ аҳолисининг 15 фоизи истиқомат қилади. 2,6 миллион киши яшаб турган 3556 аҳоли пунктидан 811 тасида озиқ-овқат магазини йўқ. Бу жойларда 453,6 минг киши яшамоқда. Бу кишилар озиқ-овқат маҳсулотини 10 километр ва ундан ҳам олин жойлардан сотиб олиб келишади. 5515 манзилгоҳ ёки қишлоқ аҳолисининг учдан бир қисми саноат модалари магазинларининг хизматидан маҳрум. Бу муаммоларни ҳал қилиш учун хўжалик механизмининг комплекс такомиллаштириш лозим. Буни қишлоқ хўжалик манфатларини ўйлаб аввало миллий даромаднинг нархлар орқали қайта тақсимлаш ҳисобига амалга ошириш мумкин. Бунга барча ишлаб чиқариш бўлимларини, халқ хўжалигининг ҳамма тармоқларини тўла хўжалик ҳисобига ўтказиш орқали эришмоқ мумкин. Бу жумҳуриятни минтақа хўжалик ҳисобига ўтказиш ва унинг иқтисодий мустақиллигини таъминлайди.

Минтақа хўжалик ҳисобини қўллаб, жумҳуриятимизнинг иқтисодий мустақилликка ўтиши учун, 1990 йили ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон ССР Олий Кенгашининг биринчи сессиясида Ўзбекистон ССР Вазирлар Кенгашининг раиси таъкидлаганидек, шу йилнинг ўзидаёқ жумҳуриятимиз жуда катта имкониятларга эга бўлади. Бу йил жумҳуриятимиз саноати пахта толасининг 12 фоизини, канопнинг 23, нитрон толасининг 7, қўй мўйнасининг 47 фоизини қайта ишлайди. Ахир, хом ашёнинг кўпгина турларини биз ҳали ҳисобга олмаганмиз. Паст нап пилла ва қорапўчоқ шулар жумласидандир. Биз ҳар йили бир ярим минг тоннадан кўпроқ шундай хом ашё тайёрлаймиз. Фақат шунинг ўзидан 90 миллион сўмлик қўлбола хонатлас тўқиш мумкин. Биз 18 минг тоннадан ортиқ жун тайёрлаган ҳолда унинг фақат бир ярим минг тоннадан озроғини ўзимизда қайта ишламоқдамиз.

Биз мулкчиликнинг турли-туман усуллари — давлат, ижара, жамоа, кооператив усулларига асосланган кичик корхоналар тармоғини кенг ривожлантириш ҳисобига, шунингдек хорижий мамлакатлар билан ҳам, бошқа жумҳуриятлар билан ҳам қўшма корхоналар ва акционерлик бирлашмалари тузиш орқали бу имкониятларнинг ҳаммасини ҳаракатга келтиришни мўлжалламоқдамиз.

Сўнгги 30 йилда жумҳуриятимизда саноат ишлаб чиқариши ўсишининг деярли ҳаммаси пахта тозалаш, кимё саноати, қора ва рангли металлургиянинг хом ашё ва ресурс тармоқлари ҳисобига таъминланди. Натижада уларнинг ҳиссаси 60—65 фоиз

кўтарилгани ҳолда, машинасозлик ва металлни қайта ишлашнинг энг замонавий тармоқлари салмоғи фақат 2 фоизни ташкил этади. Аслини олганда жумҳуриятимиз, яъни халқимиз кулфатларининг дебочаси шунда. Амалда собиқ иттифоқ жамғармасига йил сайин 9 миллиард сўмга яқин соф фойда келтираётган Ўзбекистон субвенция деб аталувчи йўл билан 3,1 миллиард сўм олмоқда. Шундай экан, бу қарздорликми ёки аксинчами?

Ўзбекистон мамлакат пахтасининг 61, қоракўlining 100, пилласининг 67 фоизини етиштириб, газ, рангли ва нодир металллар, бошқа қимматбаҳо моддаларнинг анчагина қисmini ишлаб чиқармоқда, хорижга мол чиқариш бўйича собиқ иттифоқда учинчи ўринда турарди.

Ҳосил энг яхши бўлган 1988 йили жумҳурият сарқадларидан ташқарига ташиб чиқиб кетилган пахтамиз толасининг қиймати қабул қилинган давлат харид нархларида 2,8 миллиард сўмни ташкил этди. Бу жаҳон бозори баҳосида ҳисоблаганда 2,2—2,3 миллиард доллар демакдир. Шунинг таъкидламоқ лозимки, бу маблағ собиқ умумиттифоқ меҳнат тақсимида Ўзбекистон етказиб берадиган маҳсулотларнинг умумий ҳажмида энг салмоқлиси эди.

Қоракўл тери ва пилла жумҳуриятимиздан олиб чиқиб кетиладиган хом ашёлар таркибида каттагина ўрин тутади, деган фикр кенг тарқалган. Ҳа, бир неча йил муқаддам шундай эди. Бироқ, 1990 йил режаси устида иш олиб бориш жараёнида мазкур йилнинг ўзида кўзда тутилган 1 миллион 400 минг дона қоракўл терининг фақат 840 минг донаси бошқа минтақаларга жўнатилди. Қолганларини жумҳуриятнинг ўзи тасарруф этиб, хусусан 350 минг дона қоракўл терини чет элга сотди.

Қазиб олинаётган йиллик олтинни жаҳон баҳосида ҳисобласак, 790—910 миллион долларни ташкил этади. Жумҳуриятимизда қазиб олинаётган кумуш билан бирга қимматбаҳо ва рангли металлларнинг қиймати 1,2—1,3 миллиард долларни ташкил этади. Бу қийматни яна маиллакат валютаси билан ҳисоблаб, унга жумҳуриятимизда қазиб олинаётган уранни қўшсак, мазкур ресурсларнинг умумий қиймати 1,7 миллиард сўмни ташкил этади. Тилга олинган рақамлар билан шунчаки таққослашнинг ўзи кўрсатадики, бу маблағ бизда ишлаб чиқарилаётган пахта толаси қийматидан 1,6 марта, агар жаҳон бозори нархларида ҳисобланса, 2,2 марта кам. Бунинг тўла тасаввур этиш учун минтақалараро айирбошлаш орқали нисмалар олишимизни кўриб чиқайлик.

Қизғин шундаки, олаётган нарсаларимизнинг анчагина қисmini ҳам устун даражада хом ашё ва моддий-техника ресурслари ташкил этади. Ҳар йили биз 3,8 миллион тоннагача дон, 1,5 миллион тонна ун, 4 миллион кубометр ёғоч-тахта, 4,8 тонна

кўмир, 13 миллион тоннадан кўпроқ картошка ва нефть маҳсулотлари, 44 миллион тонна металллар, 600 минг тоннагача қанд-шакар оламиз.

Машина, механизмлар ва асбобларнинг анчагина қисmini ҳам ташиб келтираётимиз. Чунончи 1990 йилда 365 миллион сўмлик радиоэлектроника, 213 миллион сўмлик электротехника буюмлари, 836 миллион сўмлик автомобиль ва уларнинг эҳтиёт қисmlари, 116 миллион сўмлик кимё ва нефть кимё машинасозлиги маҳсулотлари, деярли 100 миллион сўмлик озиқ-овқат ва озуқа саноати ускуналари олди. Умун ташиб келинаётган машинасозлик ва металлни қайта ишлаш маҳсулотлари баҳоси бир миллиард сўмликдан ортиқроқ бўлиб, четдан олинаётган нарсаларнинг 14 фоизини ташкил этади ва жумҳуриятимиз халқ хўжалигида бу маҳсулотларга талабнинг ярмидан кўпрогини қондиради.

Бу олиш-бериш жараёнини умумий кўрсаткичлар билан қандай изоҳлаш мумкин? Кейинги йилларда ҳаммаси бўлиб 9 миллиард сўмлик маҳсулот четга жўнатилмоқда. Жумҳуриятимиз эса четдан 13 миллиард сўмлик маҳсулот олмоқда. Фарқ 1,4 марта катта. Жаҳон баҳосида ҳисобланса, бу рақамлар тегишлича 7 ва 11,3 миллиард сўмни ташкил этади. Ташиб келтирилаётган ва ташиб кетилаётган маҳсулотлар орасидаги фарқ қарийб 1,6 марта зиёд.

Иқтисодиётнинг нотакомиллиги, ташиб келтирилаётган пировард маҳсулот нархи ғоят юқори бўлгани ҳолда хом ашё ресурслари нархи асоссиз пасайтириб юборилганлиги туфайли умумий ҳажмда ташиб келтирилаётган нарсалар қиймати 2,6 баробар ортиб кетмоқда. Бироқ асосий хулоса шундан иборатки, ягона халқ хўжалик комплексига минтақалараро чуқур алоқалар барча жумҳуриятлар учун ҳам зарур.

Хулоса қилиш мумкинки, жумҳуриятимизнинг иқтисодий мустақиллиги иқтисодиёт самарадорлигининг зарур шартидир. Жумҳурият иқтисодиётининг мустаҳкамланиши унинг даромадлари кўпайиши билан боғлиқ. Бунга фақат харидорғир маҳсулот сифатини яхшилаш ва миқдорини кўпайтириш йўли билан эришиш мумкин. Шу боис хўжаликни юритишнинг янги шароитларида барча корхоналар жумҳурият иқтисодиётини кўтаришдан манфаатдордирлар. Улар маҳсулот таннархини камайтира бориб, айни пайтда ишлаб чиқаришни ўстиришга эришадилар. Жумҳуриятларда иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ, фойдали шарт-шароитлардаги ҳамкорлик, меҳнат ва умумий манфаатларнинг самарали тақсими юз беради. Энг муҳим иқтисодий ва ижтимоий вазибаларни бажариш йўлида жумҳуриятнинг ишлаб чиқариш кучларини мақсадга мувофиқ тақсимлаш имконини беради.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ХЎЖАЛИК ҲИСОБИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Қишлоқ хўжалигида хўжалик ҳисоби муносабатлари ўзига хос хусусиятларга эга.

Қишлоқ хўжалигида хўжалик ҳисоби қишлоқ хўжалик корхоналарининг ишлаб чиқариш-молия фаолиятини давлат томонидан бошқаришнинг асосий иқтисодий услубидир. Ҳозирги босқичда, хўжаликни юритишнинг янги шароитларида қишлоқ хўжалигида хўжалик ҳисоби муносабатларининг мустақамланиши ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш манфаатларига бўйсундирилган. Қишлоқ хўжалик қорхоналари санатдаги каби хўжалик ҳисоби шароитида ўз фаолиятларида хўжалик ҳисобининг хўжалик-оператив мустақиллик, моддий манфаатдорлик ва жавобгарлик, ишлаб чиқариш ва молия фаолияти устидан сўм билан назорат қилиш умуман қорхонага нисбатан ҳам, қорхона томонидан эса унинг ишлаб чиқариш бўлинмалари — бўлим, участка, ферма ҳамда звенога ва ҳар бир алоҳида ходимга нисбатан ҳам моддий таъсир чораларидан фойдаланиш каби қондаларга амал қиладилар. Бу қондалар хўжаликни юритишнинг аниқ табиий иқлим шароитларидан келиб чиқиб, уларни жорий этишнинг ўзига хос шакллари ишлаб чиқишни тақозо этади, токи бу шакллар ишлаб чиқариш фаолиятини гоят муфассал ва тўла акс эттирсин.

Хўжалик ҳисобига ўтган жамоа ва давлат хўжаликлари асосан ўз маблағлари ҳисобига ривожланишлари, яъни оддий ва кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқаришни ўз капитал маблағ манбаларидан амалга оширишлари керак. Бу ўринда гап фақат оператив фаолиятнинг масалаларини ҳал этишдагина эмас, балки ишлаб чиқаришни ва ижтимоий ривожланишни режалаштиришни белгилловчи асосий масалаларни ҳал этишда жамоа ва давлат хўжаликларининг мустақиллиги тўғрисида бормоқда.

Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш табиий иқлим шароитлари билан боғлиқ ўзига хос хусусиятларга эгаки, улар ишлаб чиқариш режаларига ўзгартириш кирита оладилар. Марказлашган режалаштириш шароитларида эса буни ҳисобга олиб бўлмайди. Шу муносабат билан қишлоқ хўжалигида марказлашган планлаштириш умуман мақсадга мувофиқ эмас, ҳаммасини жойларнинг ўзида ҳал этиш керак, деган фикрлар ҳам билдирилди. Бизнингча, табиий иқлим шароитлари билан боғлиқ бу объектив хусусиятлар марказлашган режалаштиришни мақсадга мувофиқ

эмас деб ҳисоблашга асос бера олмайди. Аксинча, жамоа ва давлат хўжаликлари мустақиллиги кенгайтирилиши билан марказлашган режалаштириш учун қулай иқтисодий шарт-шароитлар юзага келадики, бу шарт-шароитлар режани бажаришни таъминлашда маҳаллий шароитлар билан уйғунлаштирилади. Хўжалик ҳисоби давлат режалаштиришига зид эмас. Аксинча, фақат чинакам хўжалик ҳисоби шароитидагина режалаштириш илмий асосга ўтказилади.

Давлат хўжаликлари бошқа умумхалқ қорхоналари каби керакли ҳамма асосий ва оборот фондлар билан таъминланадилар ҳамда мустақил балансга эга бўладилар. Улар учун фақат бу фондлардан фойдаланиш режими белгилаб қўйилади (3-жадвал).

3-жадвал

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш асосий фондлари ва моддий оборот маблағлари билан таъминланганлик ҳамда уларнинг таркиби (миллион сўм ҳисобида) 1.01.1990 йилга

	Қишлоқ хўжали- гида	Колхоз- ларда	Хўжалик- лараро қишлоқ қорхона- ларида	Совхоз- ларда
Барча асосий ишлаб чиқариш фондлари ва моддий оборот маблағлари	22289,8	4418,0	339,8	11526,7
шу жумладан, қишлоқ хўжалигининг асосий ишлаб чиқариш фондлари	18579,4	3478,4	231,4	9206,8
улардан бинолар, иншоотлар, топшириладиган қурилмалар	12427,9	1940,3	177,8	5166,3
кучли машина ва ускуналар	1472,0	503,6	24,0	731,5
ишчи машиналар ва ускуналар	931,5	301,6	11,0	514,8
транспорт воситалари	531,8	150,3	9,2	260,1
ишловчи қорамоллар	26,8	6,5	0,4	19,4
маҳсулот берувчи қорамоллар	736,8	274,9	1,6	454,0
кўп йиллик дарахтлар	902,2	138,6	1,2	748,5 ¹

Жамоа хўжаликлари эса ўз даромадларидан ажратмалар ҳисобига асосий ва оборот фондларини юзага келтирадилар, мустақил равишда ўз меҳнат ресурсларини тасарруф этадилар, четдан ёлланма ходимларни таклиф этадилар. Жамоа ва давлат

¹ Қаранг: Народное хозяйство УзССР в 1989 г. Статистический ежегодник. Т., 1990 йил, 245-бет.

хўжаликлари бошқа корхоналар каби ҳуқуқий шахснинг ҳамма ҳуқуқларига эгадирлар.

3-жадвалда келтирилган маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, жамоа хўжаликларида механизация воситалари 28 фоизни, давлат хўжаликларида 18,9 фоизни ташкил этди. 1987 йилга нисбатан 1990 йилда қишлоқ хўжалигидаги жами асосий ишлаб чиқариш фондлари 27,9 фоиз ўсгани ҳолда бу кўрсаткич жамоа хўжаликларида 0,1 фоизни, давлат хўжаликларида 0,4 фоизни ташкил этди.

Ҳозирги босқичда халқ хўжалиги олдига қўйилган вазифаларни бажариш учун илмий-техника тараққиётининг устун йўналишларини ривожлантириш, унинг илғор жиҳатларини тезроқ ва кенгроқ ўзлаштириш ва ишлаб чиқариш кучларини сифат жиҳатидан ўзгартириш лозим. Шу муносабат билан барча капитал маблағларнинг учдан бири деҳқончилик-саноат комплексига ажратилмоқда. Айниқса, қишлоқ хўжалик хом ашёсини қайта ишлаш тармоқларига устунлик берилмоқда. Умуман, капитал маблағлар 22 фоиз ўсгани ҳолда бу мақсадлар учун сарфланадиган капитал маблағлар 51 фоиз кўпаяди. Бу тадбирлар капитал маблағларнинг такрорий ишлаб чиқариш таркибларини ўзгартиришга қаратилган бўлиб, у ишлаб чиқариш фондлари янгиланишини тезлаштириш имконини беради.

4-жадвал

Жамоа, давлат хўжаликлари ва хўжаликлараро корхоналарда асосий ишлаб чиқариш фондларининг янгиланиши ва ҳисобдан чиқарилиши¹

	1970	1980	1985	1987	1988	1989
Янгиланиш коэффициенти (уларнинг йил охиридаги мавжудлигига нисбатан) фоиз ҳисобида	16,9	11,4	7,3	6,3	6,9	6,3
Ҳисобдан чиқариш коэффициенти (йил бошидаги мавжудликка нисбатан фоиз ҳисобида)	5,5	4,7	4,4	6	7,5	5,2

4-жадвал маълумотлари 1970—1989 йиллар мобайнида жамоа, давлат хўжаликлари ва хўжаликлараро корхоналарда жисмоний ва маънавий эскирган қишлоқ хўжалик асосий ишлаб чиқариш фондларининг ҳисобдан чиқариш коэффициенти 2 фоиз ошган.

¹ Қараиғ: Народное хозяйство УзССР в 1989 г. Статистический ежегодник. Т. 1990, 244-бет.

² Қорамолдан ташқари.

Бироқ, шу муддатда қишлоқ хўжалигидаги асосий ишлаб чиқариш фондларининг янгиланиши 10 фоизга, янги фондларнинг ҳисобдан чиқарилишини қўшганда яна 0,6 фоизга камайдики, бу ҳол илмий-техника тараққиёти ютуқларини қишлоқ хўжалик тармоқларига, жорий этишга салбий таъсир кўрсатди.

Деҳқончилик-саноат комплексининг ҳозирги босқичдаги асосий вазифаси қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши бир текис ўсиб боришига эришиш, мамлакатни озиқ-овқат маҳсулотлари, қайта ишлаш саноати тармоқларини эса зарур қишлоқ хўжалик хом ашёси билан етарли таъминлашдан иборат. Бунга қишлоқ хўжалигининг тегишли саноат тармоқлари билан ягона деҳқончилик-саноат комплексига бирлашувни кучайтириш асосидагина эришиш мумкин.

Корхоналар, жамоа ва давлат хўжаликларининг ҳозирги иқтисодий аҳволини таҳлил этиш шуни кўрсатмоқдаки, хўжаликни юритишнинг янги системаси афзалликлари ҳали етарли жорий этилгани йўқ. Ҳали ҳозирча жамоа ва давлат хўжаликлари фаолиятига раҳбарликнинг маъмурий-буйруқбозлик услубларини бартараф этишга эришилгани йўқ. Уларнинг кўпчилиги қанузгача ўз зарарига ишляпти (5-жадвал).

5-жадвал

Жамоа ва давлат хўжаликлари ялпи даромади, фойдаси ҳамда рентабеллик даражаси¹

	Кол-хоз-лар	Сов-хоз-лар	Кол-хоз-лар	Сов-хоз-лар	Кол-хоз-лар	Сов-хоз-лар	Кол-хоз-лар	Сов-хоз-лар
	1980	1985	1986	1989				
Ялпи даромад, млн. сўм	2244,2	—	2589,6	1972,0	2400,1	1964,5	2939,2	2881,0
Фойда, млн. сўм	532,9	159,8	916,8	245,6	692,4	174,5	762,8	949,2
Рентабеллик даражаси (фоизларда)	21,5	5,9	34,8	7,1	27,2	4,9	24,3	23,0
Фойда олувчи хўжалиklar миқдори	837	591	856	650	833	610	876	978
Зарар кўрувчи хўжалиklar миқдори	12	291		435	22	424	341	60

¹ Қараиғ: Народное хозяйство УзССР в 1989 году. Статистический ежегодник. Т. 1990 г. 301, 305, 310-бетлар.

Ресурсларни тежаб-тергаб ишлатишга эътиборсизлик, ишлаб чиқаришнинг моддий ва меҳнат ресурсларини сарфлашдаги ўзибўларчилик фойдалилик даражаси пастлигининг сабабидир.

Ички хўжалик ҳисобини жорий этиш ва чуқурлаштириш, меҳнат ва бошқарувни, айниқса жамоа ва ижара пудратини ташкил этишнинг илғор усулларини ривожлантириш иқтисодий нислоҳот муваффақиятини таъминлашда гоят катта аҳамиятга эга.

Бироқ, шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, хўжалик ҳисоби цехлар, участкалар, бригадаларда сушт ўзлаштирилмоқда. Шу муносабат билан мавжуд тузум устунликлари тўла намоён бўлмаяпти, шахс ва жамоа манфаатларини режали раҳбарлик билан уйғунлаштириш, шу асосда иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг қудратли омилларини вужудга келтириш таъминланмаяпти. Бинобарин ҳозирги асосий вазифа ҳар бир меҳнатчини амалда ўз ишлаб чиқаришидаги ишларнинг ҳақиқий хўжайини даражасига кўтаришдан иборат. Инсон — ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва ижтимоий-иқтисодий тараққиётни жаллаллаштиришнинг бош омилдир.

Ҳозирча жамоа ва давлат хўжаликлари, уларнинг бошланғич бўлинмаларида хўжалик ҳисоби белгилари сушт қўлланилмоқда, аҳолининг меҳнатга яроқли қисмини иш жойлари билан таъминлаш жуда секинлик билан кечмоқда. Колхозчи, давлат хўжалиги ишчиси ва хизмат кўрсатувчи соҳаларнинг ходимлари меҳнатига ҳақ тўлаш ишнинг пировард натижасига боғлиқ қилиб қўйилмаган. Зеро, хўжалик ҳисоби фақат жамоат ва давлат хўжаликларидagina эмас, балки уларнинг ишлаб чиқариш бўлимларида ҳам амалга оширилиши керак, чунки хўжалик ҳисоби инсонни ҳам, жамоани ҳам халқ манфаатини кўзлаб умумий натижа учун ишлашга иқтисодий жиҳатдан мажбур қилади. Ички хўжалик ҳисобини жорий этиш эса ишлаб чиқариш муносабатларини демократиялаштириш, жамоа ва давлат хўжаликлари бўлинмаларининг меҳнат жамоалари ўзини ўзи бошқариши, колхозчи ва ишчини ишлаб чиқариш соҳибига айлантириш учун зарур.

Далачилик участкаси, бригада, звено, фермада ишлаб чиқариш муносабатларини қайта қуриш, шу асосда ҳар бир кишининг ташаббускорлиги ва омилкорлигини ривожлантириш, унинг масъулиятини ошириб, кам меҳнат ва моддий-пул харажатлари билан кўпроқ самара олиш зарурияти туғилди. Бунинг учун ишлаб чиқаришнинг ичида хўжалик ҳисобини жорий этиш борасида қизиги иш олиб бориш зарур. Корхоналар, жамоа ва давлат хўжаликларининг молиявий ва иқтисодий хизмати капитал маблағларнинг молиявий таъминот манбалари, иқтисодий

рағбатлантириш жамғармаларини барпо этиш тартиби, шунингдек, фойдадан бюджетга ва иқтисодий рағбатлантириш жамғармаларига ажратмалар миқдорига тааллуқли лойиҳаларни шакллантириш билан боғлиқ тақлифларни ишлаб чиқиш зарур.

Корхоналар хўжалик фаолиятининг натижаларни умуман барча ишлаб чиқариш бўғинлари муваффақиятли ишлашга боғлиқ. Бунинг учун корхоналарга раҳбарликнинг шундай иқтисодий усулларини ривожлантириш керакки, токи ҳар бир ишлаб чиқариш бўлини маси, звено, бригада, участка, ферма ва бошқа бўғинлар ишлаб чиқариш кўрсаткичлари бажарилиши учун жавоб берсин.

Ички хўжалик ҳисоби раҳбарликнинг шундай усулидир. У жорий хўжаликнинг бутун фаолиятини қамраб оладики, бу фаолият ҳам корхонанинг хўжалик ҳисобидаги айрим бўлинмалари ўртасидаги, ҳам бу бўлинмалар ичидаги ўзаро иқтисодий муносабатларга асосланади. Бу шартлар барча қишлоқ хўжалик корхоналари, яъни давлат ва жамоа хўжаликлари учун барабар даражада муҳимдир. Ички хўжалик ҳисобининг асосий қусусиятлари ялпи маҳсулот ишлаб чиқаришнинг маҳсулот ва қиймат тарзида ифодаланган топшириқларини хўжаликнинг барча бўғинларига етказишдан, унинг сўзсиз бажарилиши, моддий, пул ва меҳнат харажатлари лимитларини белгилашдан, уларнинг сарфланиши устидан қаттиқ назоратни амалга оширишдан, қишлоқ хўжалик меҳнатчиларининг маҳсулот ишлаб чиқариш режаларини ошириб бажаришдан, шунингдек, меҳнат ва моддий-пул воситаларини тежашдан, умуман корхонанинг иқтисодий самарадорлигини кўтаришдан моддий манфаатдорлигини оширишдан иборат.

Ишлаб чиқариш муваффақияти, унинг даражаси ўсиши, харажатларнинг камайиши, самарадорликнинг ошиши корхоналар, жамоалар меҳнатларининг ўз меҳнатлари, бинобарин, бутун ижтимоий хўжалик натижаларидан шахсан манфаатдорлигига боғлиқ.

Қишлоқ хўжалик ходимлари ишлаб чиқаришни ўстириш, бинобарин, уларнинг моддий ва маданий даражасини кўтариш учун зарур шарт-шароитларни таъминловчи ишлаб чиқариш воситаларини тасарруф этишда тенгдирлар. Айни пайтда шуни ҳам таъкидлаш муҳимки, социализм шароитида меҳнат ҳали кишиларнинг биринчи ҳаётий эҳтиёжига айланган эмас, балки асосан ҳаёт воситаси бўлиб хизмат қилади. Шу муносабат билан ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини кўтаришда моддий омилларни ривожлантиришга алоҳида аҳамият берилади.

Ички хўжалик ҳисоби жамлаш, даромадни кўпайтириш,

режалаштириш, ҳисобга олиш ва ҳисоб бериш, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш услубларини яхшилашга асосланади. Давлат хўжаликлари ички хўжалик бўлинмалари — бўлимлар, бригадалар, фермалар ва бошқаларнинг (бу бўлинмалар умуман корхона ишининг муваффақиятини белгилайди) хўжалик фаолияти натижалари бевосита ички хўжалик ҳисобини мустақамлаш, ривожлантиришга боғлиқ. Қишлоқ хўжалик корхоналари ишлаб чиқаришда банд бўлган кўплаб одамлар меҳнат қилувчи йирик ишлаб чиқариш бирликларидир. Бу бирликларнинг ижтимоий хўжалик самарадорлигини ва ходимларнинг моддий манфаатдорлигини ошириш мазкур корхоналар ички хўжалик бўлинмаларида хўжалик ва ички хўжалик ҳисобини амалга ошириш борасидаги ишлар муваффақиятига боғлиқ.

Давлат хўжаликлари ишлаб чиқариш фаолиятининг ҳамма жиҳатларини қамраб олувчи хўжаликни оқилона юритишнинг асосий услуби бўлган хўжалик ҳисоби, айти пайтда ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштириш услуби ҳамдир.

Хўжаликни ақл-идрок билан юритиш режалаштириш ва хўжаликни бошқаришнинг мукамалроқ усулларини, меҳнат ҳамда ишлаб чиқаришнинг шаклини ва ташкил этишни такомиллаштиришни, техника, хўжаликнинг барча моддий ва меҳнат воситаларидан самарали фойдаланишни тақозо этади. Хўжаликка тўғри раҳбарлик қилиш учун фақат техника ва ишлаб чиқариш технологиясинигина эмас, балки унинг иқтисодиётини ҳам билиш зарур. Иқтисодиётни билиш эса энг оқил қарорлар ва ишнинг тўғри услубларини танлаб олиш, кам сарф билан кўпроқ маҳсулот ештириш имконини беради.

Тараққиётнинг ҳозирги босқичида қишлоқ хўжалик корхоналарининг йирик ҳажмлари хўжаликка илмий раҳбарликни, катта иқтисодий ишларни, бошқарувни демократиялаш мақсадларида қишлоқ хўжалик ходимларининг кенг қатламини ташкилотчилик ва бошқарувга жалб этишни талаб қилади. Мамлакатдаги кўпгина илғор фабрика ва заводлар, шўнингдек айрим қишлоқ хўжалик корхоналарининг тажрибасига кўра жамоатчилик асосларидаги иқтисодий таҳлил бюрolari мунтазам ҳамда чуқур иқтисодий иш учун шароит яратиб, бошқарув амалда демократиялашувини рўёбга чиқарувчи энг самарали усуллардан бирига айланиб бормоқда. Бу иқтисодий таҳлил бюрolari хўжалик ва ички хўжалик ҳисобини ташкил этишни тез ва юксак даражада рўёбга чиқара олади, жамоа ва давлат хўжаликларида иқтисодий ишни мунтазам олиб боради. Шу ерда бундай бюрolarнинг ташкил этилиши тарихига назар солайлик.

1962 йили 1 ва 2-Воёвут, "Фарҳод", "Дўстлик" совхозлари

ҳамда Сирдарё область Янгйер районидаги "Коммунизм" колхозда иқтисодий таҳлил бюрolari ташкил этилган эди. Давлат хўжаликларида бундай бюрolarнинг ташкил этилиши хўжалик ҳисобидаги бўлинмалар иши устидан кундалик назоратни амалга оширишга имкон берди.

Давлат ва жамоа хўжаликларида жамоатчилик асосларидаги иқтисодий таҳлил бюрolari ташкил этишнинг муҳимлигини ҳисобга олиб, Тошкент вилоят партия комитети 1962 йил апрелида қабул қилинган 20/7 қарорида вилоятдаги барча хўжаликлар зиммасига намунавий низомдан келиб чиқиб, шундай бюрolar ташкил этишни юклади. "Жамоатчилик асосидаги иқтисодий таҳлил бюроси тўғрисида"ги намунавий низомда бундай бюрolar партия, комсомол гуруҳлари, сиёсий ва илмий билимларни тарқатувчи жамият, илмий-техника жамияти ва бошқа жамоат ташкилотлари ташаббуси билан ташкил этилиши ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш ходимларининг мустақил жамсат ташкилотлари сифатида иш олиб бориши қайд қилинганди. Жамоатчилик асосидаги иқтисодий таҳлил бюрolari қишлоқ хўжалик корхоналари раҳбарларига ёрдам тариқасида тузилиб, ишлаб чиқаришни бошқарувда меҳнаткашларнинг кенг равишда иштирокининг етакчи усули ҳисобланади. Бюро қўйилган вазифалар муваффақиятли бажарилишига, ишлаб чиқариш воситаларидан самарали фойдаланилишига кўмаклашишга даъват этилгандир.

Иқтисодий таҳлил бюрolari таркибига 11—15 киши сайланади. Унга хўжалик мутахассислари (режа бўлими бошлиғи, бош ҳисобчи, бош агроном, бош инженер, бош зоотехник ва бошқалар), хўжалик раҳбарлари, жамоат ташкилотларининг вакиллари (партия ташкилоти секретари ёки бюро аъзолари, комсомол ташкилоти вакили, "Билим" жамияти вакили, касаба уюшмаси вакили), қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш илғорлари (бригадирлар, звено бошлиқлари, ишчилар, колхозчилар), ишлаб чиқариш бошқармасининг ташкилотчи муҳандиси кирадилар. Жамоатчилик асосидаги иқтисодий таҳлил бюросига маъмурий мавқега эга (давлат хўжалиғи директори, жамоат хўжалиғи раиси ёхуд уларнинг ўринбосарлари) кишилар раҳбарлик қилади. Режа бўлими бошлиғи, бош ҳисобчилар бюро котиби, аслини олганда бюро раисининг ўринбосари ҳисобланадилар.

1962 йил бошларида ташкил этилган иқтисодий таҳлил бюрolari Тошкент вилоятида пахта йиғим-терим мавсуми бошланғунича катта ишларни амалга оширдилар. 1962 йил бошларида Тошкент вилоят партия комитетида илмий ишлаб чиқариш иқтисодий кенгаши ўтказилди.

Кенгаш қатнашчилари хўжалик ва ички хўжалик ҳисобини жорий этиш ҳамда вилоят хўжаликларида жамоатчилик асосларидаги иқтисодий таҳлил бюроларини ташкил этиш бўйича тақлифларни яқдил маъқуладилар.

Шундай қилиб, ички хўжалик ҳисобини мустақамлаш ва янада ривожлантириш ҳамда унинг такомиллаштирилиши жамоатчилик асосида иш олиб борувчи иқтисодий таҳлил бюролари спигари бўғинлар орқали бошқарувни демократиялаш билан бевосита боғлиқдир.

"Фарҳод", 1 ва 2-Боёвут ва бошқа давлат хўжаликларида хўжалик ҳисобидаги далачилик бригадаларининг 1962 йилги иш тажрибасиёқ мазкур жамоаларнинг иқтисодий таҳлил бюролари назорати остидаги ишлари ижобий натижа беришини кўрсатди. Чунончи, 2-Боёвут давлат хўжалигидан Н. Бакиров бригадасига 1962 йили 205 гектар пахта майдони шартнома бўйича бириктириб қўйилди. Ҳосилдорлик бўйича режа топшириғи 26 центнер, давлатга 4715 центнер пахта топшириш белгиланган эди. Бригада жамоаси 145 гектар майдондаги ғўзага кетмон ишлатмасдан, механизация ёрдамида икки томонлама ишлов бериш, 45 гектар майдонда ғўзани механизация воситасида чеканка қилиш мажбуриятини олди. Ҳосилнинг тахминан 70,1 фоизи машиналар билан терилиши ва 90,5 фоизи қоп-қанорсиз ташиб берилиши керак эди. Ишлаб чиқариш топшириғи четдан ёрдамчи жалб этмай бажарилган тақдирда муқим ишловчи ҳар бир ходимнинг йиллик иш ҳақи 1780 сўмни, дам олиш муддати билан қўшиб ҳисоблаганда эса, 1860 сўмни ташкил этиши керак эди.

Ҳосилдорлик бўйича мажбуриятнинг бажарилиши ва маҳсулот таннархини пасайтириш ҳисобига бригада қўшимча равишда 24 минг 580 сўм даромад олиш ёки муқим ишловчи ҳар бир ходим ҳисобига ўртача 908, отпуски пулларини қўшганда эса 946 сўм ҳақ олиш имконига эга эди. Бинобарин, бригадада муқим ишловчи бир ходимнинг йиллик умумий иш ҳақи фонди 2807 сўмни ташкил этди.

"Фарҳод" давлат хўжалигида К. Худойназаров бригадасига 100 гектар экин майдони бириктирилди. Барча майдонларда ғўза квадрат уялаб жойлаштирилиши керак эди. Ҳамма экин майдонларида икки томонлама ишлов берилди. Бригадада 1 центнер пахта учун меҳнат сарфини режадаги 6,05 киши-кунидан 2,42 киши-кунига тушириш кўзда тутилган эди. Таҳлил кўрсатишича, К. Худойназаров бригадаси йиғим-терим мавсумигача моддий-пул харажатларидан 2754 сўмни, меҳнат кунидан 2814 киши-кунини тежаган. Бригада жами ҳосилнинг тахминан 50 фоизини машиналар билан териб олиб, ҳамма хом ашёни қоп-қанорсиз етказиб

бериши керак эди. Йиллик иш ҳақи жамғармаси таъриф ставкасидан келиб чиқилганида муқим ишловчи бир ишчи ҳисобига 1270 сўмни ташкил этарди. Агар бригада ўз зиммасига олган мажбуриятларини бажарганида эди, яна 8110 сўм ёки бир муқим ишчи ҳисобига 870,2 сўм қўшимча даромад оларди. Умуман бир муқим ишчига тўғри келадиган йиллик иш ҳақи фонди мукофотлар билан бирга 1849,9 сўм миқдорида режалаштирилганди.

Шартнома асосидаги хўжалик ҳисоби муносабатларининг жорий этилиши ишлаб чиқариш кўрсаткичларини кўтаришга хизмат қилувчи энг муқим омиллардан бирига айланди. Чунончи, К.Худойназаров бригадасида 1962 йил натижалари бўйича анчагина муваффақиятлар қўлга киритилди, ҳосилдорлик 1961 йилги 9,4 центнер ўрнига 22,1 центнерни, таннарх 21,35 сўм ўрнига 13,7 сўмни ташкил этди, 16,9 минг сўмликка яқин бевосита харажатлар тежаб қолинди. Бригада аъзолари таннархни арзонлаштириш учун 25 фоиз, ёки 4,2 минг сўмга яқин ва планга қўшимча маҳсулот учун 20 фоиз — 8 минг сўмга яқин мукофот олдилар. Асосий меҳнат ҳақининг ҳар сўмига 0,69 сўмдан мукофот тўғри келди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Чунончи, бундай тажрибалар Тошкент вилояти давлат хўжаликларида ўтказилган эди.

Бироқ Тошкент вилояти давлат хўжаликларида жамоатчилик асосидаги иқтисодий анализ бюроларининг фойдали иши кейинги йилларда сусайиб қолди. Ички хўжалик ҳисобини амалга ошириш билан узвий боғлиқ бўлган бу иш бошқарувни демократиялаш, хусусан, давлат хўжаликларида ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишга кўмаклашишдаги аҳамиятини йўқотди. Шу муносабат билан, бизнингча, илгариги йиллари Тошкент вилояти жамоа ва давлат хўжаликларида мавжуд бўлган иқтисодий таҳлил бюроларининг иш тажрибасини ёйиш тўғрисидаги масалани жумҳуриятнинг тегишли раҳбар идоралари олдига қўйиш мақсадга мувофиқдир. Бу фақат ички хўжалик ҳисобини эмас, балки давлат хўжаликларининг тўла хўжалик ҳисобидаги ишини ҳам янада мустақамлаш ва ривожлантиришга кўмаклашган бўлур эди.

Иқтисодий тараққиётнинг ҳозирги босқичида ички хўжалик ҳисоби хўжалик ҳисобидаги ишлаб чиқариш бирликларида меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш билан бевосита боғлиқдир. Бу тушунарли, албатта, чунки меҳнатни яхши ташкил этиш фақат хўжалик ҳисобидаги топшириқлар бажарилиши ва ошириб бажарилишининг асосигина эмас, балки қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши самарадорлигини оширишдан ходимларнинг

моддий манфаатдорлигини амалга оширишнинг энг муҳим шарти ҳамдир.

Кейинги йилларда пахтачилик давлат хўжаликларида бригада ва звеноларда меҳнатни ташкил этиш ва унга ҳақ тўлашнинг нарядсиз тартиби кенг ёйилди. Машҳур механизатор В. А. Тюпко бу усулнинг ташаббускори бўлган эди. Бу усул ижобий натижалар берганлиги тажрибадан маълум. Жумҳуриятдаги барча пахтачилик давлат хўжаликлари айни пайтда бу усулни қўлламоқда.

Меҳнатга нарядсиз ҳақ тўлаш бажариладиган ишлар учун, кундалик наряд берилмаган ҳолда меҳнатга аккорд-мукофот тартибида ҳақ тўлашни билдиради. Бунда ходимларнинг иш ҳақи етиштирилган маҳсулотнинг миқдори, сифати ва таннархига бевосита боғлиқ қилиб қўйилади. Бу усул жорий этилган шароитда олдиндан берилган наряд бўйича бажарилган ишлар ҳажмига қараб йил давомида меҳнат ҳақи тўлаш ўрнига ойлик авансларни вақтбай асосида бериш амалга оширилади. Бунда иш ҳақининг йиллик умумий жамғармасидан келиб чиқилади ва йил охирида етиштирилган маҳсулот учун узил-кесил ҳисоб-китоб қилинади. Меҳнатга нарядсиз ҳақ тўлаш хўжалик ҳисобидаги бўлимининг ҳар бир ходими бажарган иш ҳажмини кун сайин ҳисобга олиб боришни тақозо этмайди.

Меҳнатга нарядсиз ҳақ тўлаш борасидаги иш натижалари кўрсатдики, бу усул бажарилган иш учун ҳақ тўлашда асос бўладиган нарядларни ҳеч сўзсиз ҳар кун расмийлаштириб боришдан иборат эски тартибга қараганда анчагина устуникларга эгадир. Дўстлик районидаги Ленин номида давлат хўжалигида нарядсиз усулни тажриба тариқасида 1974 йилдан бошлаб жорий этишга киришилди. Ўша йили хўжаликда бор-йўғи 10 та звено ва бригада шу усул асосида ишлаган эди. 1977 йилга келиб эса деҳқончиликдаги деярли барча ишлаб чиқариш тармоқлари шу тартибга ўтишди. Бу нарядсиз звеноларнинг ижобий иш тажрибалари бу усул ҳисобга олиш ва бошқа ҳужжатларни расмийлаштиришни анчагина содда-лаштирганлигини кўрсатади.

Звено бошлиғи жамоа аъзоларининг ишга чиқишини ҳисобга олиб боради. Шу ҳисоб асосида ой охирида ишланган кунлар миқдори аниқланиб иш ҳақи белгилаш амалга оширилади. Звено бошлиғи жамоа фаолияти, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш режаси меҳнат ва моддий харажатлар кам сарфланиб бажарилиши учун масъулиятлидир. Звенода меҳнатга ҳақ тўлашнинг йиллик жамғармаси технологик харита асосида ҳисоблаб чиқилади. Бунда меҳнат ҳақи жамғармасининг 10—15 фоизи резервада қолдирилади ва йил охирида маҳсулот етиштириш

режаси бажарилишига қараб йиллик иш ҳақи мутаносиб тарзда звено аъзоларига тақсимланади.

Айрим категориялар (звено аъзоларининг мутахассислиги) бўйича меҳнатга ҳақ тўлашнинг йиллик жамғармасини белгилаш чоғида маҳсулот етиштиришда уларнинг йил бўйи иштирок этиш зарурияти ва муддатлари ҳисобга олинади. Чунончи, звено бошлиғи учун меҳнатга ҳақ тўлашнинг йиллик жамғармаси 12 ой, бошқа ходимларга — 10 ой ҳисобида белгиланади. Шунинг ҳисобга олиб, звено ходимларига улар эгаллаб турган вазибаларга биноан ойлик реал иш ҳақи белгиланади. Звено аъзолари иш ҳақининг асосий фондидан ташқари моддий рағбатлантиришнинг турли усуллари орқали кўшимча ҳақ ҳам олади. Масалан, механизаторлар ёнилғи-мойлаш материалларини тежаганликлари, экиш, ғўзага ишлов бериш ва кузги шудгор каби ишларнинг юксак даражада бажарганликлари учун кўшимча ҳақ олади. Пахта терими чоғида терим машиналари ҳайдовчиларининг иш ҳақи 30 кун юзасидан 30 фоизга, улов-қўл ишларида эса 45 кун юзасидан 15 фоизга оширилади. Бундан ташқари ошириб бажарилган режа учун кўшимча маҳсулот қийматининг 20 фоизи, шунингдек таннархни арзонлаштиргани учун пландан ташқари тежалган маблағнинг 25 фоизи миқдорида мукофот берилади.

Шундай қилиб, таҳлиллар давлат хўжаликларида меҳнатга ҳақ тўлашнинг нарядсиз усули меҳнатни ташкил этиш ва унга ҳақ тўлашнинг илғор шакли эканини кўрсатади. Жамоа манфаатдорлиги усулининг жорий этилиши, ҳар бир ишловчининг фақат ўз ишидан эмас, балки жамоа меҳнати натижаларидан ҳам манфаатдорлиги қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг яхшилаш ва унинг иқтисодий самарадорлигини ошириш, маҳсулот таннархини камайтириш ва меҳнат унумдорлигини ўстириш учун курашда муҳим аҳамият касб этади. Меҳнатга нарядсиз ҳақ тўлашга ўтилган бригадаларда топширилган иш учун шахсий ва жамоанинг биргаликдаги масъулияти кўтарилди, қишлоқ хўжалик ишларини механизациялаш даражаси анча юқори бўлади, вақтинча ва мавсумий ишчилар кам жалб этилади. Бундай бригадаларнинг аъзоларида турли ишларни ўзлари бажаришдан манфаатдорлик пайдо бўладики, бу ҳам ўз навбатида аралаш касбларни эгаллаш ва малакани ошириш заруриятини туғдирди. Меҳнатга нарядсиз ҳақ тўлаш усули ўртоқларча ўзаро ёрдамни, ҳамкорликни кучайтиришнинг муҳим воситасига айланади.

Табиийки, давлат хўжаликлари ходимларининг меҳнатига ҳақ тўлашнинг барча муаммолари ечилгани йўқ. Ишчи ва мутахассисларга ҳақ тўлашнинг ҳозирда амал қиляётган усули 1970 йили жорий этилган эди. Аккорд-мукофот ва ишбай-мукофот

усуллари меҳнатга ҳақ тўлашнинг асосий усули ҳисобланади. Ҳақ тўлашнинг бу усуллари қўллаш тажрибаси унинг тўғрилигини, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва унинг самарадорлигини ошириш манфаатларини кўзлаб, ҳар бир ишловчига фаол иқтисодий таъсир кўрсатиш имконини беришини кўрсатади.

Шундай бўлишига қарамай, меҳнатга ҳақ тўлашнинг айрим қондалари янада такомиллаштирилишга муҳтож. Давлат хўжалигида ишловчилар меҳнатига ҳақ тўлашни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари иш ҳақининг пировард натижаларини маҳсулот етиштириш билан янада яқинроқ уйғунлаштиришдан, меҳнатга аккорд-мукофот усулида ҳақ тўлашни бирмунча соддалаштириш ва тушунарли қилишдан, маҳсулот учун қўшимча ҳақ тўлашни режа кўрсаткичлари учунгина эмас, балки етиштирилган маҳсулот миқдори ва унинг беш йиллик ўртача ўсиш кўрсаткичларига янада бевосита боғлиқ қилиб қўйишдан иборатдир.

Ички хўжалик ҳисоби ишчи ва колхозчиларни жамоа ва давлат хўжаликлари, ишлаб чиқариш корхоналари тасарруфидаги материаллари, хом ашё ва энергетика ресурсларини тежаб-тергашга ўргатади. Тежалган ресурслар ҳисобига кўпроқ маҳсулот олиш кўзда тутилаётган ҳозирги пайтда бунинг аҳамияти катта. Шу боис ресурсларни тежаш маҳсулот таннархини камайтириш, бинобарин, фойдани кўпайтиришнинг энг муҳим ва муқим омили бўлиб, ўз харажатларини ўзи қоплаш шароитларида корхоналар муваффақиятли ишлашининг гаровидир.

Ходимларнинг ресурсларни тежаб-тергаб сарфлашдан манфаатдорлигини ошириш учун хом ашё ва ёқилғи-энергетика ресурсларини иқтисод қилганлик учун мукофот жорий этилган. Бундай мукофотни шахсий ҳисоб варақалари очган звено, бригада, участка, фермалар ва бошқа бўлинмалар оладилар. Агар ресурсларни тежаш тадбирларини ишлаб чиқишда ва бажаришда бошқа бўлинмаларнинг ходимлари қатнашишган бўлса, бу тадбирларни жорий этган жамоа ана шу ходимларга ҳам тўлаш учун пул маблағларининг муайян фоизини белгилайди.

Корхоналар, хўжаликлараро корхоналар, жамоа ва давлат хўжаликларида иқтисодий хусусиятдаги шундай муаммолар борки, улар хўжаликларни тўла хўжалик ҳисобига, ўз харажатларини ўзи қоплаш ва ўзини ўзи маблағ билан таъминлашга ўтказиш жараёнини қийинлаштиради. Совхоз ходимлари меҳнатига ҳақ тўлашнинг энг самарали усуллари ишлаб чиқиш иқтисод фанининг муҳим ва долзарб вазифасидир.

СОВХОЗЛАРНИНГ ДАВЛАТ БИЛАН ЎЗARO ИҚТИСОДИЙ МУНОСАБАТЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Ижтимоий-иқтисодий тараққиётни жадаллаштириш, бутун ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий турмушни назарий жиҳатдан қайта қуришда жамиятнинг ишлаб чиқариш кучлари билан ишлаб чиқариш муносабатларини илмий жиҳатдан чуқур ишлаб чиқиш асосий ўрин тутати.

Модомики, бизда яратилган моддий неъматларни ўзлаштиришнинг ижтимоий усули ишлаб чиқаришнинг ижтимоий хусусиятига мос тушар экан, бинобарин, ишлаб чиқариш муносабатлари ҳам ўз-ўзидан жамият ишлаб чиқариш кучларининг хусусияти ва тараққиёт даражасига мос тушиши керак. Лекин амалиёт бундай таассуротларнинг асосизлигини кўрсатди. Ҳаётда ҳаммаси хийли мураккаб. Ҳа, социалистик ишлаб чиқариш муносабатлари ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш учун кенг имкониятлар очади. Лекин бунинг учун ишлаб чиқариш муносабатларининг ўзи муттасил такомиллашиб бориши керак. Бу эса хўжаликни юритишнинг эскириб қолган услубларини ўз вақтида илғаб олиш ва уларни янгилари билан алмаштириш демакдир.

Ҳозирги босқичда ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштириш аввало хўжаликни юритиш ва бошқаришнинг усул ҳамда услубларини тубдан ўзгартириш орқали амалга оширилади. Иқтисодий муносабатларнинг барча шакллари мустақиллик, режалаштириш, хўжалик ҳисоби, фойдахўрлик, рентабеллик, ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш, кредит, нарх ҳосил қилиш, рағбатлар, манфаатдорлик ва бошқалар хўжалик механизми билан боғлиқдир. Ишлаб чиқариш муносабатларининг бошқа тағ-заминли усуллари — мулкчилик, режалилик, пропорциялар, жамғарма, истеъмол, тақсимот, товар-пул муносабатлари, бозор, таркиб ва бошқалар ҳам хўжалик механизмининг ва сиёсий тузумнинг фаол таъсири орқали такомиллашиб боради.

Кейинги даврларда биз хўжалик механизмининг йўналишларини, унинг ҳаракатга мойиллик хусусиятини ўзгартиришга интилоқдамиз, уни сифат ва самарадорликни ошириш, фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, инсон омилнинг мавқеини кучайтиришга йўналтирмоқдамиз. Масалан, 1987 йилдан бошлаб етти вазирлик, шунингдек бошқа тармоқларнинг 36 бирлашма ва корхонаси тўла хўжалик ҳисоби, ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш ва ўз харажатларини ўзи қоплаш шароитларига ўтиб ишлай бошлади. 1988 йили эса машинасозлик кимё-ўрмон комплекслари, металлургия, транспортнинг барча турлари ва бир қатор бошқа тармоқларнинг бирлашмалари ва

корхоналари — жами бўлиб 20 вазирлик янгича ишлай бошлади. Саноатда ялпи маҳсулот ҳажмининг 60 фоизга яқини тўла хўжалик ҳисоби ва ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш шароитида ишлаётган корхоналар ҳиссасига тўғри келади. 1987 йилдан бери жумҳуриятимизда деярли 1300 корхона ва ташкилот янгича шароитларда иш олиб бормоқда. Ўтган йили қўшимча равишда саноат, транспорт, алоқанинг яна 780 корхона ва ташкилоти, Сурхондарёнинг бутун деҳқончилик-саноат системаси тўла хўжалик ҳисоби ва ўзини ўзи маблағ билан таъминлашга ўтказилди. Шунингдек, илмий тадқиқот, лойиҳа-конструкторлик ва технологик ташкилотлар ҳам меҳнатнинг янги услубларини ўзлаштириб олишларига тўғри келади. Бизни иқтисодиётда вужудга келган қолоқлик шошилтирмоқда. Ишлаб чиқариш муносабатлари усулларини янада такомиллаштириш мақсадларида иқтисодиётни ривожлантириш суръатларини жадаллаштириш учун кенг имкониятлар очилди. Собиқ СССРнинг давлат корхонаси (бирлашмаси) тўғрисида ва кооперация тўғрисидаги қонунларининг қабул қилиниши бунинг далолатидир. Булар корхоналар тўла хўжалик ҳисоби ва ўзини ўзи маблағ билан таъминлашга ўтишининг қонунчилик асосларини ташкил этади. 1988—1989 йиллар мобайнида моддий ишлаб чиқаришнинг барча тармоқлари, шу жумладан улгуржи савдо ташкилотлари янгича шароитларга ўтказилди.

Меҳнат, ишлаб чиқаришнинг ички муносабатларини пудрат ва ижара асосида қайта қуриш ижтимоий мулкчилик афзалликларини инсоннинг шахсий манфаати, унинг ишга соҳибларча муносабати, фуқаролик ўз-ўзини бошқариш билан уйғунлаштириб бориш имкониятини беради.

Маълумки, ишлаб чиқариш муносабатларининг социалистик системаси ўз навбатида кўпдан-кўп кичик системалардан иборатдир. Мулкчилик, режалилик муносабатлари, хўжалик механизми муносабатлари ва бошқа кичик системалар шулар жумласидандир. Социалистик ишлаб чиқариш муносабатлари системасини фаол такомиллаштириш ҳақида сўз борганида, ҳеч шубҳасиз, барча кичик системаларни ҳам такомиллаштириш кўзда тутилади. Бу социализмнинг ҳозирги босқичига хосдир. Ишлаб чиқариш, шунингдек, ижтимоий муносабатлар бутун мажмуаси шакллари қайта қуриш асосан жорий беш йиллик охиригача якунланиши керак. Кейинги босқичда улар ўзларининг чинакамига тўғрилигини тасдиқлаб, жамият ишлаб чиқариш кучларининг ривожига катта куч ва суръат бағишлашлари лозим.

Бироқ, ҳозир қарор топтираётган тартиботни мутлақлаштириш нотўғри бўлур эди. Ҳозирга қадар эришилган янги даража

ва янги вазифаларга мувофиқ равишда бу тартибот яна ҳам такомиллашиб бориши кўзда тутилади. Тўғри, бу такомиллашув ҳозиргидек тубли ва миқёсли тус олмаслиги мумкин. У айтиш мумкинки, муносабатларнинг айрим олинган алоҳида кичик системаларини қайта қуриш билан боғлиқ бўлади. Бу бошқа кичик системаларни такомиллаштириш учун ижобий таъсир кўрсатади, бу билан бир қатор тармоқлар, фан-техника тараққиётининг айрим йўналишлари ҳам, тармоқлар комплекслари ҳам ва, пировардида, бутун жамият ишлаб чиқариш кучларининг мақсадга мувофиқ таркибий ривожланишини жадаллаштириш учун нисбатан қулай шарт-шароит яратилади.

Ишлаб чиқариш муносабатлари кичик системалари иддамоқ ривожланишининг ёрқин намуналарини беради. Маълумки, озиқ-овқат муаммоси бизда ҳали ҳал қилингани йўқ. Шу муносабат билан яқин икки-уч йилда аҳолининг озиқ-овқат таъминотидаги аҳволни жиддий ўзгартириш кун тартибда турибди. Бунинг учун пухта техника воситалари яратиш, минерал ўғитлар ишлаб чиқариш, навли уруғларни кўпайтириш назарда тутилмақда. Бироқ, мана шу объектив омиллар — қишлоқ хўжалигининг ишлаб чиқариш кучларини кескин ўзгартириш учун етарли эмас. Шунинг учун асосий эътиборни ишлаб чиқариш муносабатлари— деҳқончилик муносабатлари кичик системаларини такомиллаштиришга, шу йўл билан қишлоқ хўжалигининг ривожланишига тўғроқ бўлиб турган усулларни бартараф этишга қаратмоқ лозим.

Кейинги ўн йилликлар мобайнида қишлоқ хўжалик самарадорлигини оширишга қайта-қайта уринишлар қўйилган натижани бермаганлигини эътироф этишга тўғри келди. Шу жумладан, катта-катта капитал харажатлар ҳам самарасиз бўлиб чиқди. Масалан, кейинги 17 йил ичида собиқ иттифоқимиз бўйича қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга 680 миллиард сўм сарфланди. Шу муддатда меҳнатнинг энергия билан қуролланиш даражаси икки маротаба, фондлар уч маротабадан зиёд ўсди, қишлоқ хўжалигининг ялпи маҳсулоти эса фақат 25 фоиз кўпайди. Шу вақт ичида галла 16, пахта 6, қанд лавлаги 12, картошка етиштириш ҳажми эса 9 фоиз ошганлигини таъкидлаш kifоя.

Жумҳуриятимизда ҳам шундай аҳвол юзага келди. Чунончи, жумҳурият деҳқончилик-саноат комплекси фондлар, энергия ресурслари билан таъминланганлик жиҳатидан етакчи ўринлардан бирини эгаллаб турганлигига, ҳар йили уни ривожлантиришга икки миллиард сўмдан зиёд маблағ сарфланаётганлигига қарама-масдан, жумҳурият қишлоқ хўжалигига бир ходим йилга 4 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқаради. Бу кўрсаткич мамлакатда ўртача 8 минг сўмни ташкил этади. Бундай аҳвол юз беришининг асосий сабаби, қишлоқнинг моддий базасини мустаҳкамлаш

борасидаги амалий қадамлар бир пайтнинг ўзида қишлоқда иқтисодий муносабатларни ўзгартириш борасидаги тегишли ишлар билан мустақамланмаганлигидадир.

Қишлоқда иқтисодий муносабатларнинг ўзгариши аввало меҳнаткаш инсон моддий манфаатдорлигининг ошишини билдиради. Қишлоқ меҳнатчисини ер, чорва, техника, материаллар ва маҳсулотнинг ҳақиқий хўжайинига айлантириш учун унга ўз иш жойида тўла имконият ва мустақиллик бериб қўйиш лозим. У онгли, ижодий, юксак унумли меҳнат қилиши учун шарт-шароитлар яратиш гоят муҳимдир. Зеро меҳнатчи ўз фидокорона меҳнатининг юксак натижаси ва истиқболини аниқ кўриши, ўз қобилиятларини ишга солиб, бундан моддий ва маънавий қаноатланиш ҳосил қилиши керак.

Қишлоқ хўжалик корхоналари ишлаб чиқариши самарадорлигини оширишнинг асосий шарт-шароитларидан бири корхоналар билан давлат, давлат корхоналарининг ўзи билан уларнинг ходимлари ўртасидаги ишлаб чиқариш муносабатларини ифодаловчи тўла хўжалик ҳисоби, ўз харажатларини ўзи қоплаш ва ўзини ўзи маблағ билан таъминлашга ўтказиш асосида ижтимоий ишлаб чиқаришни оширишдан иборатдир. Бу ўзаро алоқадорлик ва кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқариш жараёнида уни такомиллаштириш социализмнинг иқтисодий қонунилари талабларига ва социалистик мулкчилик хусусиятларига мос тушиши керак. Иқтисодий муносабатлар аввало давлат хўжаликларида сотиб олинаётган маҳсулот нархи каби иқтисодий категорияларни, уларга етказиб берилаётган моддий-техника ресурслари нархи даражасини, фойдадан бюджетга ажратмалар системасини, страхование ва давлат хўжаликларига қарз бериш системасини ўз ичига қамраб олади.

Маълумки, 1965 йил мартада партия Марказий Комитетининг Пленуми ўша даврда ҳозирги иқтисодий муносабатларни вужудга келтириш учун пухта асос яратган иқтисодий чораларнинг бутун бир системасини ишлаб чиқди. Пленум қарорларига биноан давлат хўжаликларининг янада кенгроқ мустақиллиги ва ташаббусини режаларнинг бир қатор кўрсаткичларини юқоридан марказлашган тарзда етказиб бериш билан уйғунлаштиришни кўзда тутувчи янги режалаштириш тартиби жорий этилди. Айни пайтда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари тартиби жорий этилди, планга нисбатан қўшимча маҳсулот олиш учун унинг асосий нархига 50 фоизлик устама жорий этилди, давлат хўжаликлари ишчиларининг маоши оширилди, миллий даромадни тақсимлаш пропорциялари қишлоқ хўжалиги фойдасига ўзгартирилди, мамлакатнинг барча давлат хўжаликлари янгича иқтисодий шароитларга— тўла хўжалик ҳисобига ўтказилди.

Хўжалик ҳисоби муносабатлари корхоналар ўз харажатларини ўзлари юксак даражада қоплашини ва давлат томонидан уларнинг иқтисодий рағбатлантирилишини назарда тутди. Буларнинг ҳаммаси ишлаб чиқариш ходимларининг ўз меҳнатлари натижаларидан моддий манфаатдорлигини таъминламоғи даркор. Ишлаб чиқариш воситаларига ихтимой мулкчилик шароитларида жамоа корхоналари жамики даромадларини ўз хоҳишига кўра тасарруф этиши мумкин. Шу билан бирга, иқтисодий рағбатлантириш фақат корхонанинг соф фойдасини тақсимлаш талабини қўяди. Шу боис фойдани тақсимлаш қисмида шундай қоидалар белгиланадики, улар корхона ва унинг ходимларида ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва кенгайтириш, шунингдек, маҳсулот сифатини оширишга бўлган қизиқишни кучайтиради. Бу корхона ўз ихтиёрида соф даромад (фойда)нинг ходимларни рағбатлантириб бориш учун мустақам нормалаштирилган асос яратиш имконини берадиган қисмини олиб қолиши лозимлигини билдиради. Иқтисодий омилларнинг кучайиши хусусий жамғарма манбалари ўсишини таъминлаш талабини қўяди. Кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқариш шу ҳисобдан амалга оширилади.

Бироқ, давлат хўжаликлари иқтисодий тараққиётининг ҳозирги босқичида бундай шарт-шароитлар ҳали вужудга келтирилгани йўқ. Давлат хўжаликларида кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқариш жараёни ҳануз марказлаштирилган манбалар (мблағ билан таъминлаш, бюджетдан ажратмалар) ҳисобига амалга оширилади. Шунга қарамасдан давлат хўжаликларининг тўла хўжалик ҳисобига ўтказилиши ўз жамғармаларини вужудга келтиришни тақозо этади. Бу жамғармалар кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқаришни таъминлаш, жамғарма ва истеъмол фондларини уйғунлаштириш ва фойдаланишни яхшилаш имконини беради. Бу муаммонинг ҳал этилиши гоятда мураккаб бўлиб, ҳозирги пайтда миллий даромадни нархлар орқали қишлоқ хўжалиги, хусусан, давлат хўжаликлари фойдасига қайта тақсимлаш зарурлигига бориб тақалади. Буни тажриба ҳам кўрсатмоқда.

Шуни таъкидлаш лозимки, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари нархининг мукамал эмаслиги умуман қишлоқ хўжалигидаги қолоқлик, шунингдек, раҳбарликдаги ноҳилислик билан боғлиқ. Бу ҳолат масъулиятсизлик вазиятини вужудга келтирди, ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг иқтисодий қонунилари бузилишига олиб келди.

Хўжалик ҳисоби такрорий ишлаб чиқариш борасидаги барча сарф-харажатларни ўз маблағлари ҳисобидан қоплаш ва ялпи ҳамда соф маҳсулотни ҳар томонлама кўпайтириш, унинг таннархини камайтириш орқали ишлаб чиқаришнинг юксак рентабеллигини таъминлашни тақозо этади.

Ҳозирги пайтда совхозларнинг давлат билан ўзаро алоқаси фойдадан ажратмаларга қараганда бюджетдан ажратмалар кўплиги билан характерланади, чунки давлат хўжаликлари етарли жамғармага эга эмаслар.

Биз кўриб чиқаётган йиллар мобайнида давлат пахтачилик хўжаликларининг даромадлари 2,6 марта ўсди. Шунга қарамай, улар кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқаришни ўз маблағлари ҳисобидан таъминлашга ҳануз қодир эмаслар. Натижада шу муддат мобайнида хўжаликларни бюджетдан маблағ билан таъминлаш ҳам 2,4 баробар ошди.

Бюджет маблағлари давлат режасида кўзда тутилган мақсадларга, чунончи, қишлоқ хўжалик машиналари, транспорт воситалари, асбоб-ускуналар, қурилиш-монтаж ишларига сарфланарди. Шу ўринда озроқ орқага чекиниб, қилинган ишларга назар солайлик. КПСС Марказий Комитетининг 1978 йил июль Пленуми давлат хўжаликларида такрорий ишлаб чиқариш шарт-шароитларини яхшилаш масаласини кўриб чиқди. Пленум иқтисодий омилларнинг кучайиши учун сезиларли тузатишлар киритди. Унинг қарорларига биноан режаларнинг ролини ошириш, режалаштириш қондаларини такомиллаштириш, ишлаб чиқариш ва давлатга маҳсулот сотиш кўрсаткичларини яхши бажарганлиги учун хўжаликларни рағбатлантиришни кучайтириш чоралари кўрилди. 1979 йил 1 январдан сут, жун, қорақўл тери, қўй гўшти, картошка, сабзавотнинг айрим турлари нархи оширилди. Натижада бир текисда иш юритаётган хўжаликлар кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқариш учун зарур рентабеллик даражасига эришдилар. Жамоа ва давлат хўжаликларининг давлат банкидан 7,3 миллиард сўм миқдоридagi қарзлари чегириб ташланди, 12 йиллик муддатда қайтарилиши керак бўлган 4 миллиард сўмлик қарзларни узиш муддати кечиктирилди. Бу чоралар давлат хўжаликларининг молиявий аҳволини янада соғломлаштиришга хизмат қилиши керак эди. Айни пайтда давлат хўжаликларининг ўзлари иқтисодиёт даражасини кўтариш, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг самарадорлигини ошириш учун бир қатор тадбирларни амалга оширишлари керак.

Хўжалик ҳисоби корхоналар ўз харажатларини ўзлари юксак даражада қоплашларини, улар давлат томонидан иқтисодий жиҳатдан рағбатлантирилишини, ходимларнинг ўз меҳнатлари натижаларидан моддий манфаатдорлиги таъминланишини билдиради. Ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий мулкчилик пайтида жамият корхонанинг барча даромадларини ўз билганича тасарруф этиши мумкин. Шу билан бирга иқтисодий рағбатлантириш шундай талаблар қўядики, унга кўра фақат соф даромад — фойда тақсимланиши керак.

Шунинг учун фойдани тақсимлаш борасида шундай қоидалар белгиланадими, улар корхона ва ходимларнинг ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва кенгайтириш, шунингдек маҳсулот сифатини оширишдан манфаатдорлигини кучайтиради. Бу корхона соф даромад (фойда)нинг ходимларни рағбатлантириш учун мустаҳкам нормалаштирилган моддий асосларни вужудга келтириш имконини берадиган қисминигина сақлаб қолиши лозимлигини билдиради. Иқтисодий омилларнинг кучайиши ўз жамғармалари манбалари ўсишини таъминлашни талаб қилади, кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқариш шу манбалар ҳисобига ривожланиши керак.

Шуни таъкидлаш лозимки, давлат хўжаликлари иқтисодий тараққиётининг ҳозирги босқичида бундай шароитлар вужудга келтирилмаган. Ҳануз давлат хўжаликларида кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқариш жараёни асосан бюджет маблағлари, марказлаштирилган манбалар ҳисобига амалга оширилмоқда. Шу билан бирга давлат хўжаликларини тўла хўжалик ҳисобига ўтказиш ўз жамғармаларини вужудга келтиришни кўзда тутди. Бу жамғарма миқдори кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқариш жараёнини таъминлаши, зарур миқдордаги жамғарма ва истеъмол фондларини вужудга келтириш учун моддий шарт-шароитларни яратиши лозим.

Ҳозир совхозларнинг давлат билан таркиб топган алоқалари ҳамон бюджет маблағларининг фойдадан, ажратмалардан гоёт юқорилиги сақланиб қолаётгани билан характерланади. Чунки давлат хўжаликлари ўзларининг етарли маблағларига эга эмаслар.

1985—1988 йилларда давлат хўжаликларининг пул жамғармалари 1,3 марта кўпайди. Шунга қарамай улар кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқаришни ҳамон ўз даромад манбалари ҳисобидан амалга ошира олмаётирлар. Бунинг оқибатида бюджетдан маблағ ажратиш 1,1 марта кўпайди. Асосан давлат режасида кўзда тутилган капитал харажатлар бюджет маблағлари билан таъминланди. Бу маблағлар қишлоқ хўжалик маҳсулотларини, транспорт воситаларини, асбоб-ускуна сотиб олишга, қурилиш-монтаж ишларига сарфланди.

Маълумки, давлат хўжаликлари банкка капитал қурилишга ва турли харажатларни қоплаш учун амортизация ажратмалари, шунингдек фойданинг бир қисмини ўтказадилар. Бироқ бу маблағлар ҳисобга олинганида ҳам барибир бюджетдан маблағ билан таъминлаш устун даражада сақланиб қолмоқда. Чунончи, 1965 йили бу маблағлар 2538,0 миллион сўмни ташкил этган бўлса, 1988 йили 2458,0 миллион сўм бўлди. Айни пайтда давлат хўжаликлари олаётган фойда ҳамон арзимас, фойдадан бюджетга ажратиладиган маблағ ҳам кам. 1985-88 йиллари давлат

хўжаликларининг фойдаси 2,7 баробар кўпайиб, 666,2 миллион сўмни ташкил этди. Буларнинг ҳаммаси шундан далолат бермоқдаки, давлат хўжаликларининг давлат билан хўжалик ҳисоби муносабатларини ривожлантиришнинг ҳозирги даражаси ўз маблағлари ҳисобидан старли миқдорда жамғармага эга бўлиш имкониятини бермайди.

Собиқ СССР Вазирлар Кенгаши қабул қилган "Мамлакат деҳқончилик-саноат комплексида иқтисодий муносабатлар ва бошқарувни тубдан қайта қуриш тўғрисида"ги қарорда режалаштириш ва хўжалик ҳисоби муносабатларини такомиллаштиришга катта ўрин берилган эди. Жамоа ва давлат хўжаликлари, қайта ишловчи ташкилотлар, ижарачилар, ижара жамоалари кооперативлари, деҳқон хўжаликлари ва ҳар бир ходим ишини самарали ташкил этиш мақсадларида қишлоқ хўжалик корхоналарига режалаштириш ва ишлаб чиқариш ҳамда молиявий фаолиятни амалга оширишда тўла мустақиллик берилган.

Маълумки, беш йиллик бошланишидан бир йил илгари уларга энг муҳим қишлоқ хўжалик маҳсулотларини харид қилиш бўйича контрол рақамлар берилар эди. Бу рақамлар шу маҳсулотларга бўлган ижтимоий эҳтиёжни ифодалаб, кўрсатма тусига эга эмас эди. Бюджетга тўловлар учун ҳам шундай нормативлар бериларди. Хўжаликлар белгиланган харид нархларидан ва маҳсулот сотиш шартларидан барвақт хабардор қилинар эди.

Янгича хўжалик юритиш шароитларида бюджет билан ўзаро муносабатлардан ташқари ишлаб чиқариш таркиби, харид ҳажми ва бошқа иқтисодий кўрсаткичлар жамоа ва давлат хўжаликлари, қишлоқ хўжалигининг бошқа корхоналари томонидан ижара ва пудрат жамоалари таклифлари, қайта ишловчи корхоналар, тайёрлов ташкилотлари ва бошқа истеъмолчиларнинг эҳтиёжини, ишлаб чиқаришни янада кенгайтириш ва хўжалик ҳисобидаги даромадни кўпайтириш заруриятини ҳисобга олиб, мустақил равишда шакллантирилади.

Иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш беш йиллик режаларида жумҳуриятларга собиқ умумиттифоқ фонди учун дон, картошка, мева-сабзавот маҳсулотлари, гўшт, сут, тухум ва уларни қайта ишлаш маҳсулоти, шунингдек қанд, ўсимлик мойи, чой, балиқ маҳсулотлари, пахта толаси, каноп толаси, жун ва мўйна-тери хом ашёси етказиб бериш бўйича давлат буюртмаси берилар эди. Шунини айтиш керакки, бу давлат буюртмалари ҳар бир минтақанинг табиий, иқтисодий ва ижтимоий масалаларини ҳисобга олиб, келишилган ҳолда белгиланмас эди. Минтақа ичида фойдаланиш учун қишлоқ хўжалик маҳсулоти етказиб бериш

эса тайёрлов ташкилоти билан тузилган шартномага биноан амалга оширилар эди.

Хўжаликни юритишнинг янги иқтисодий ва ижтимоий шароитларига ўтиш қишлоқ хўжалик корхоналарига меҳнатга ҳақ тўлашнинг шакллари ҳамда тартибларини хўжалик ҳисоби қоидалари ва ички хўжалик ишлаб чиқариш таркибларидан келиб чиқиб мустақил белгилаш ҳуқуқини беради.

Давлат ва жамоа хўжаликларининг давлат билан ўзаро муносабатлари бутун жамият, ҳар бир қорхона, ҳар бир ходим манфаатлари бирлигини ифодалайди. Шунинг учун жамият умуман қишлоқ хўжалик, хусусан, давлат хўжаликларининг ишлаб чиқариши самарали ривожланишидан, яъни кам меҳнат ва маблағ сарфлаб кўпроқ самара олинишидан манфаатдордир. Шу муносабат билан хўжалик ҳисоби муносабатларини такомиллаштириш социализмнинг нарх, фойда, молия, қарз ва бошқа категориялари роли кучайишини тақозо этади.

Корхоналар самарадорлигининг умумлаштирувчи кўрсаткичи фойда ёки соф даромаддан иборатдир. Шунинг ҳисобидан ходимларни моддий рағбатлантириш, шунингдек асосий ва оборот фондларини кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқариш амалга оширилади. Иккинчи томондан, фойда бутун халқ хўжалигини кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқариш, ноишлаб чиқариш соҳасини таъминловчи давлат бюджетини шакллантириш манбаи бўлиб хизмат қилади, бошқа умумдавлат эҳтиёжларини қондиришга кўмаклашади.

Жамият билан ҳар бир корхона ўртасидаги хўжалик ҳисоби муносабатлари қоидаларидан келиб чиқиб, фойда социалистик мулк ҳисобланган ва корхона билан давлат ўртасидаги иқтисодий муносабатларни такомиллаштиришга асос бўладиган ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш ҳисобга олинган ҳолда белгиланиши керак.

Давлат хўжаликларининг тўла хўжалик ҳисобига ўтиши муносабати билан ўз маблағлари айниқса бозор иқтисодиётида—режали ва режага қўшимча фойда, амортизация ва қорамоллар чиқити, Давлат банкининг узоқ муддатли қарзларидан фойдаланиш ҳисобидан вужудга келадиган жамғармалар кўпайиб бориши керак. Хўжалик ҳисобидаги давлат хўжаликлари харажатларни ўз даромадлари ҳисобидан қоплашлари, ишлаб чиқариш самарадорлигини, ходимларнинг хўжалик фаолияти натижалари учун масъулияти ва моддий манфаатдорлигини таъминлашлари керак. Шундай қилиб, хўжалик ҳисоби қишлоқ хўжалик корхоналарининг жамоат хўжалигини ривожлантириш, ўз меҳнати натижа-

ларидан моддий манфаатдорлигини ҳар томонлама оширишни кўзда тутди.

Сўнгги йилларда хўжалик ҳисоби совхозларда самарали иш юритишнинг таъсирчан услубига айланди. Бунда ишлаб чиқариш-ни кенгайтириш учун фойдаланиладиган узоқ муддатли қарзнинг роли ошди. Қисқа муддатли қарзлар хусусида шунини айтиш мумкинки, у ишлаб чиқаришнинг барча тармоқларига, шу жумладан ёрдамчи ва қўшимча тармоқларга, товар, моддий буюмлар запасларининг барча турларига, шунингдек бошқа мавсумий эҳтиёжларга берилади. Қарз ишлаб чиқаришни ривож-лантиришга, унинг самарадорлигини оширишга кўмаклашиши керак.

Давлат банки ишлаб чиқариш хусусиятидаги объектларга капитал маблағлар сарфлаш учун қарз беради. Бу маблағлар давлат банки билан ҳисоб-китобнинг аҳволига қарамасдан янги техникани жорий этиш, ишлаб чиқаришни механизациялаш ва технологияни яхшилаш, ишлаб чиқариш жараёнлари тадбирла-рини амалга ошириш учун сарфланади. Объектлар фойдаланишга топширилганидан кейин бу қарзлар олти йил мобайнида қоп-ланади.

Ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун узоқ муддатли қарз фақат фойда кўрадиган хўжаликларга берилиши мумкин. Но-рентабел хўжаликларга ишлаб чиқариш қувватларининг муайян даражаси ўзлаштирилгунча ва хўжалик фойда кўришга эри-шилгунча бюджет ажратмалари йўли билан қарз берилиши сақланиб турилади. Чунки норентабел хўжаликлар техника сотиб олиш, қурилиш, оборот маблағларини тўлдириб бориш сингари тадбирлар учун харажатларни ўз даромадлари билан қоплай олмайдилар. Давлат бюджетдан маблағ ажратиш, қолоқ хўжаликларда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини керакли йўналиш ва зарур миқёсларда ривожлантириш имконига эга бўлар эди.

Ҳам давлат, ҳам жамоа хўжаликларининг хўжалик ҳисобидаги муносабатлари фойда, нарх, молия ва бошқаларнинг кучайиши билан боғлиқ. Давлат хўжаликларининг фойдаси ва оборот фондларини кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқариш, ходим-ларни моддий рағбатлантириш, давлат бюджети маблағларини тўлдириб бориш манбаи ҳисобланади. Фойда категорияси жамғарма қонуни билан боғлиқ, унга кўра корхона фойда оладиган бўлиши керак. Бироқ жумҳуриятимиз пахтакор хўжаликлари иқтисодий фаолиятининг таҳлили бу талаб тўла ҳисобга олмаётганлигини кўрсатмоқда.

Тўла хўжалик ҳисоби рентабеллик хўжаликни марказлашти-рилган маблағлар иштирокисиз юритишни таъминлаш даражасида бўлишидан иборат талабни илгари суради. Жумҳурият пахтачилик давлат хўжаликлари рентабеллигининг зарур даражасини ҳисоб-китоб қилиш шунини кўрсатадики, бу кўрсаткич тақминан 55,5 фоизни ташкил этиши керак. Айни пайтда 1989 йил маълумот-лари жумҳурият давлат хўжаликлари рентабеллигининг амалдаги даражаси 16,2 фоиздан ошмаётир. Бинобарин, хўжаликлар ҳам такрорий ишлаб чиқариш жараёнини ўз оборот маблағлари ҳисобига таъминлаб, марказлаштирилган манбалардан ёрдам ол-май иш юрита олиш имконини берувчи рентабеллик даражасига етишдан анча-мунча олисдадир.

Давлат хўжалиги ишлаб чиқаришнинг зарур рентабеллик даражасини белгилаш чоғида хўжаликнинг ўз жамғармалари (соф даромадлари) ҳисобидан қопланадиган, шунингдек маҳсулот етиш-тириш билан боғлиқ харажатларни назарда тутиш керак. Давлат пахтачилик хўжаликлари рентабеллигини мақсадга мувофиқ да-ражада ошириш, яъни ишлаб чиқаришнинг ҳамма харажатлари қопланиб, ўз манбалари асосида кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун зарур жамғармаларни вужудга келтириш ўз навбатида ҳам жамғарма, ҳам истеъмол фондлари оқилона уйғунлаштирилишини тақозо этади. Бу муаммо аввало совхозларнинг давлат билан иқтисодий муносабатлари совхозлар-дан сотиб олинаётган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг харид нархи, уларда ижтимоий зарур меҳнат сарфини яна ҳам тўлароқ ҳисобга олиш, шунингдек конкрет табиий иқлим шароитларини ҳисобга олган ҳолда нархни тобора чуқурроқ мувофиқлаштириб бориш сингари омилларини такомиллаштириб бориш йўли билан муваффақиятли ҳал этилиши мумкин. Бу таннархни пасайти-ришнинг аҳамиятига путур етказмайди, албатта.

Мазкур долзарб масала ҳамisha кун тартибда туради. Бироқ, бизнингча, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришдаги нуқсонларнинг ҳозирги даражасида, шунингдек уларнинг кейинги йиллардаги тамойилини ҳисобга олиб, моддий-техника харажат-ларини камайтириш рентабеллик даражаси кенгайтирилган так-рорий ишлаб чиқаришни давлат ва совхозлар режалаштирилаётган суръатларда амалга ошириш учун етарли бўладиган ҳажмда ўз жамғармаларини вужудга келтириш учун анчагина вақт тақозо этилади. Таҳлиллар кўрсатмоқдаки, маҳсулот рентабеллиги да-ражаси ҳозирда ўртача харид нархлари даражасидан юқори. Қуйидаги жадвалда келтирилган кўрсаткичлар бундан далолат беради.

6-жадвал

Ўзбекистон совхозлари ва колхозлари томонидан давлатга сотилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг рентабеллик даражаси¹.

Кўрсаткичлар	1985	1987	1989	1985	1987	1989
	Колхозларда			Совхозларда		
Ғалла	36,0	25,5	35,2	-0,2	14,0	21,2
Пахта	41,7	35,9	29,3	24,2	21,0	33,7
Очиқ майдонда етиштирилган сабзавот	18,9	28,4	25,8	-2,8	11,9	23,8
Картошка	-5,5	-9,1	0,4	22,4	-19,2	8,6
Сут ва сут маҳсулотлари (сутга ҳисоблаганда)	8,4	10,5	23,3	-6,8	3,9	32,7
Қорамол	-12,9	-22,0	-5,8	-22,5	-31,1	-2,7
Чўчқа	-39,2	-37,4	-16,6	-7,8	-2,9	15,7
Қўй ва эчки	-18,3	-17,8	-4,0	-7,9	-3,0	20,5
Парранда	-40,5	-9,6	-21,8	-22,7	-4,9	-1,6
Жун	0,3	-1,2	-6,5	-10,6	-3,2	17,6
Тухум	-34,6	-37,5	-40,8	5,9	15,0	25,5

Ҳисоб-китоблар шунини кўрсатмоқдаки, давлат хўжаликлари бўйича қишлоқ хўжалик маҳсулотлари кўпгина турлари рентабеллик даражаси, яъни, айтиш мумкинки, ўртача харид нархлари бу маҳсулотларни етиштириш сарф-харажатларини қопламайди. Ғалла, пахта, сабзавот, картошка, жун ва туҳум бундан истиснодир. Бу маҳсулотлар бўйича муайян рентабеллик даражаси кўзда тутилади. Бироқ, ҳеч бир экин тури бўйича рентабеллик даражаси хўжаликларни тўла хўжалик ҳисобига ўтказиш учун талаб қилинадиган даражада эмас.

1952 йили бир тонна пахтанинг харид нархи солиқ мамлакатимиз бўйича ўртача 319 сўмга тўғри келар, бир тонна дон учун 8,4 сўм тўланарди. Даромад колхоз хонадонига ҳисоблаганда 1087 сўмни ташкил этарди. Ҳолбуки, Белоруссияда колхоз хонадонини даромади 60, Литвада 85 сўм эди. Лекин кейинги йилларда пахтанинг харид нархи фақат 2,6 баробар ошгани ҳолда доннинг харид нархи деярли 20 баробар ўсди. Солиқ СССР Вазирлар Кенгаши томонидан 1989 йил 5 апрелда қабул қилинган "Мамлакат деҳқончилик-саноат комплексига иқтисодий муносабатлар ва бошқарувни қайта қуриш тўғрисида"ги қарорда нарх белгилаш сиёсатига ўзгартиришлар киритиш зарурлиги адолатли равишда таъкидланди. Бу ўзгартиришлар қишлоқ хўжалик корхоналари ва унинг қайта ишлаш корхоналари

иқтисодий интеграциясини кучайтира бориб, деҳқончилик-саноат комплекси барча бўғинларини юксак пировард натижаларга эришишга йўналтирувчи ўзаро алоқадор нарх системасини вужудга келтиришга қаратилмоғи лозим. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг янгидан ишлаб чиқарилаётган харид нархлари ишлаб чиқаришдан кўрилаётган зарарни қоплаш, уларнинг ўз харажатларини ўзи қоплаш ва ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш шароитида иш юритиши учун нормал иқтисодий шарт-шароитларни таъминлаш керак. Картошка, узум, мева-сабзавот маҳсулотлари, шунингдек уларни қайта ишлаб тайёрланган маҳсулотлар, шу жумладан консервалар маҳсулот етказиб берувчи билан истеъмол қилувчи ўртасида келишилган шартнома баҳосида сотилиши юзасидан белгиланган тартиб бир оз қўлай шароитларни вужудга келтирди. Солиқ СССР Вазирлар Кенгаши "1990 йилда дон харид қилишни рағбатлантириш тўғрисида" қарор қабул қилган эди. Қарорда доннинг харид нархини ҳозирги пайтгача қўлланиб келинган ҳамма устамаларни қўшиб, амалдаги тўловларга нисбатан 1,5 баробар кўтариш зарурлиги эътироф этилганди. Янги давлат харид нархлари хўжаликларнинг юқори сифатли дон етиштириш ва давлатга сотишни кўпайтиришдан манфаатдорлигини кескин оширди.

Нархларни иқтисодиёт маёқлари деб аташади. Чунки улар хўжалик бўғинларининг барча даражаларида хўжалик ҳисоби муносабатларини йўналтириб туради. Афсуски, ҳозирча биз бунга эриша олмаётимиз. Чамаси, деҳқончилик-саноат комплексини хўжалик ҳисоби ва шартнома муносабатларига ўтказиш борасидаги қадамлар жуда қийинлик билан қўйилмоқда. Ишончимиз комилки, ҳозирги босқичда харид нархларини, хусусан пахтанинг харид нархини такомиллаштириш иқтисодий сиёсатнинг энг муҳим вазифаларидан биридир. Бошқача қилиб айтганда, харид нархларининг кўтарилиши, пахтачилик ва қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари самарадорлигини оширади. Бу ўз-ўзидан юз бермайди, балки такомиллашган харид нархлари ишлаб чиқаришнинг моддий ва меҳнат имкониятларини ҳаракатга келтириш учун реал омил бўлиб хизмат қилади.

Бунда қишлоқ хўжалик маҳсулоти баҳосини шакллантириш ва нарх ҳосил қилиш жараёнлари ўртасидаги муайян зиддиятнинг мавжудлигини эътироф этиш зарур. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш харажатлари ернинг унумдорлик даражасига ҳамда ундан келиб чиқадиган меҳнат ва, моддий харажатлар ресурсига боғлиқ бўлишига қарамай, уларга белги-ланадиган харид қилиш баҳолар асосан хўжалик юритишнинг ўртача даражасида маҳсулот етиштиришга сарфланадиган ижтимоий зарур харажатлар билан белгиланар эди. Аммо амалда

¹Ўзбекистон халқ хўжалиги 1989 йилда. 303, 309-бетлар.

харид нархларини ўртача зарур харажатлардан келиб чиқиб белгиланадиган маҳсулот нархидан ҳам анчагина паст даражада белгилаш ҳоллари юз бериб келди. Бундай сиёсат биринчи навбатда пахтага энг кўп салбий таъсир кўрсатди.

Ҳисоб-китобларнинг кўрсатишича, харид нархларининг камай-тирилиши оқибатида жумҳуриятдаги мавжуд колхоз ва совхозлар беш йил ичида, яъни 1984—1988 йиллари 14,6 миллиард сўм пул маблағларини кам олдилар. Бунинг 4,5 миллиард сўмини меҳнат ҳақи ташкил этади.

Маълумки, 1991 йил 1 январидан бошлаб янги харид нархларини жорий этиш таклиф қилинди. Ўртача толали пахтанинг бир тоннаси ҳозирги 810 сўм ўрнига 2160 сўм туриши керак. Шунинг ҳисобига олсак йилга 3,4—3,5 миллиард сўм қўшимча маблағ жамғарилади. Бироқ инқилобгача бир тонна пахта учун тилла баҳосида 556 сўм тўланганлигини эслаб, сўзимизнинг бугунги қийматига айлантириш учун унчалик мураккаб бўлмаган ҳисоб-китоб ишларини амалга оширсак, бу нарх қанча қийматга эга бўлишини аниқлаш қийин эмас. Шунинг таъкидлаш керакки, бизнинг иқтисодиётимиз чет элдаги нархларга тааллуқли бўлмаган нарх системасига эга бўлиб келди. Натижада хўжалигимизни жаҳон иқтисодиётидан ажратиб қўйиш принцип-ларига асосланиб келинди, бундай ҳол унинг рақобатга қобил-лигига зиён етказди. Агар бундан буён ҳам шу йўл давом эттирилаверса, сўмнинг конвертлаштирилиши ва унинг қадри, бошқа мамлакатлар валютаси қадрига нисбатан мутаносиблиги сингари муаммоларни ҳал этиш жумбоқ бўлиб қолаверади. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, шу жумладан пахта нархининг оширилиши борасидаги ислоҳот давлат хўжаликларининг даромадига ҳеч шубҳасиз ижобий таъсир кўрсатади. Айни пайтда улар эришган рентабеллик даражаси тўла хўжалик ҳисоби талабларидан келиб чиқиб, ўз маблағлари ҳисобига кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш учун мутлақо етарли эмас. Шу нарса ҳам аёнки, давлат хўжаликлари маҳсулоти таннархининг кейинги йиллардаги бир оз ўсиши асосий маҳсулот турлари нархини ўзлаштирмасдан туриб, ишлаб чиқариш рентабеллигининг талаб қилинадиган даражасига эришиш гоят қийинлигини кўрсатади.

Ўрганиб чиқилган даврда давлат хўжаликлари товар маҳсулоти асосий турларини ишлаб чиқариш таннархи муқим ўсиб бориш тамойилини касб этди. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг қимматлашуви бир қатор омиллар туфайли юз бермоқдаки, уларни икки гуруҳга ажратиб кўриб чиқиш мумкин. Бир тоифа омиллар давлат хўжаликларига боғлиқ бўлмай, таннархга таъсир кўрсатади. Иккинчилари — хўжаликлар фаолиятининг бевосита

оқибатларидир. Давлат хўжаликлари сотиб олаётган айрим техника турларининг баҳоси қимматлашиб бораётгани биринчи омилга киради. Бу баҳо кўпинча шу техника воситалари миқдори ва сифатига номуносивдир. Айни пайтда нефть маҳсулотлари, қурилиш материаллари, айрим минерал ўғитлар нархи ошиб бораётганлиги ҳам шундай омиллардандир. Кўпчилик хўжаликларда ёнилғи-мойлаш материалларидан, эҳтиёт қисмлар, ремонт материаллари, ўғитлардан оқилона фойдаланмаслик иккинчи омиллардир. Модомики, жамоа ва давлат хўжаликлари даромадлари кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқаришнинг асосий манбаи экан, бу даромад етарли жамғарилмаслиги давлат хўжаликларининг ишлаб чиқаришни самарали йўлга қўйишлари учун керакли имкониятларини камайтиради, кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқариш суъятлари ўсишига қўмаклашмайди.

Фақат бир центнер маҳсулот ишлаб чиқаришнинг самарадор-лик даражасига эмас, балки давлат хўжаликлари етказиб бераётган маҳсулотларнинг абсолют ҳажми, бу маҳсулот миқдори ҳам давлат хўжаликлари даромадларининг абсолют миқдорида, хусусан улар олаётган фойда миқдорида ифодаланади. Шу муносабат билан таъкидлаш керакки, совхозлар билан давлатнинг иқтисодий муносабатлари қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳажми ўсиши билан характерланади.

7-жадвалда харид қилинган қишлоқ хўжалик маҳсулоти ҳажми ўсиб боришини кузатиш мумкин.

7-жадвал

Хўжаликларда етиштирилган ва давлатга сотилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари¹

Кўрсаткичлар	1985 й.	1987 й.	1989 й.
Тайёрланган қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ²	10215,3	10014,3	10456,1
Шу жумладан			
ўсимликда	6930,3	6795,4	6691,9
чорвачиликда	3285,0	3218,9	3764,3
Давлатга сотилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳаммаси ³	7476,1	7329,5	9146,3
Шу жумладан			
деҳқончилик маҳсулотлари	10599,8	9731,0	11990,9
чорвачилик маҳсулотлари	2710,5	3049,0	4027,5

¹ Ўзбекистон халқ хўжалиги 1989 йилда. 235, 241—242-бетлар.

² Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари тайёрлаш 1983 йил қиёсий баҳоларида ифодаланган.

³ Давлатга сотиш ҳозирги баҳоларда ифодаланган.

Таҳлиллар 1985—1989 йиллари жумҳуриятимиз маҳсулот етказиб бериш ҳажми деярли кўпаймаганлигини кўрсатмоқда. Шу муддатда бу кўрсаткич 109,4 фоиз, деҳқончилик маҳсулотлари сотиш 13,2 фоиз, чорва маҳсулотлари 48,6 фоиз ошди.

Бироқ жамоа ва давлат хўжаликларида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш ва сотиш ўсгани ҳолда хўжаликлар олаётган фойда бунга мутаносиб равишда кўпаймади. Бу ҳол аввало етиштирилаётган маҳсулот анча қимматлашиб бораётгани, маҳсулот таннархи ўсиши уни харид қилишнинг ўртача нархи ўсишидан илдамроқ ошиб бораётганлиги билан изоҳланади. Худди мана шунинг учун жамоа ва давлат хўжаликларида самарадорлик даражаси ва фойда миқдори кейинги йилларда нисбатан кам ошди. Шу муносабат билан жумҳуриятимиз жамоа ва давлат хўжаликларининг 1985—1989 йиллар ичида фойда олиш ва рентабелликни ифодаловчи рақамларни келтирамиз: (8-жадвал).

8 - ж а д в а л

Ўзбекистон ССР жамоа ва давлат хўжаликларида фойда ва рентабелликнинг ўзгариши¹

Кўрсаткичлар	1985 й.	1986 й.	1989 й.
Колхозлар бўйича			
Фойда, миллион сўм	916,8	692,4	762,8
Рентабеллик (фойданинг таннархга нисбатан) процент ҳисобида	34,8	27,2	24,3
Фонд қоплами 1000 сўмлик қишлоқ хўжалиги асосий фондида ишлаб чиқарилган маҳсулот сўм ҳисобида	134,8	1217	1053
совхозлар бўйича			
Фойда, минг сўм	245,6	174,5	949,2
Рентабеллик (фойданинг таннархига нисбати) фоизларда	7,1	4,9	23,0
Фоиз қоплами 1000 сўмлик қишлоқ хўжалиги асосий фондида ишлаб чиқарилган маҳсулот сўм ҳисобида	47,6	442	422

¹ Қаранг: "Статистический ежегодник". 304-бет. Ўзбекистон халқ хўжалиги 1989 йилда. 301-бет.

Жадвалдан, жамоа ва давлат хўжаликлари бўйича 1985 йилга нисбатан рентабеллик даражасининг ўсиши кўзга ташланади. Шунинг ҳам айтиш керакки, қишлоқ хўжалигининг асосий ишлаб чиқариш фондларига нисбатан эса рентабеллик даражаси жамоа хўжаликларида ҳам, давлат хўжаликларида ҳам кўпаймоқда. Жумладан, 1986—1989 йилларда етказиб берилаётган маҳсулот 12 фоиз кўпайгани ҳолда бу маҳсулотларнинг сифати ҳам яхшиланган. Натижада шу давр ичида олинadиган даромад ялписига 97,6 фоизга кўпайди.

Буларнинг ҳаммаси, табиийки, рентабеллик даражаси ва фойда нормасида ўз ифодасини кўрсатди. Айни пайтда моддий сарф-харажатлар юқори даражада сақланиб қолиши кузатилмоқда, уларнинг қишлоқ хўжалик маҳсулотидаги салмоғи аввало механизациялашнинг ўсиши билан изоҳланади. Шу сабабли бир гектар экин майдонига ҳисоблаганда ёқилғи-мойлаш материалари, жорий ремонт, амортизация ва бошқа харажатлар ҳам ошиб бормоқда.

Техника тараққиёти шароитларида техника воситаларидан фоят оқилона фойдаланишга эришилиши, нормативлар янада такомиллаштириб борилиши, шунга мувофиқ давлат хўжаликларининг барча тармоқларида моддий харажатлар тартибга солиниши керак. Бу моддий ресурсларни ишлатиш уларнинг пастроқ нархи билан қопланиши кераклигини билдиради. Пировардида бу техника воситалари ҳажми ва уларнинг нисбати камайишига, бинобарин, ялпи даромад кўпайишига ижобий таъсир кўрсатади.

Моддий харажатларни тежаш миллий даромад ўсишининг, ишлаб чиқариш тармоқларида эса ялпи даромад (соф маҳсулот) ўсишининг энг муҳим омилдир. Моддий харажатлар ишлаб чиқаришда истеъмол қилинаётган воситалар (хом ашё, материаллар ва бошқалар)ни қоплашга сарфланадиган бирламчи меҳнатни ҳам ўз ичига олади. Ялпи маҳсулотда моддий харажатлар ҳиссаси қанчалик кам ва бу харажатларнинг ўсиш суръати қанчалик суст бўлса, ялпи даромад ҳиссаси ва унинг ўсиш суръатлари шунчалик юқори бўлади. Шунинг учун моддий харажатлар ҳиссасини муттасил камайтириш ҳамда меҳнат унумдорлигини ошириб бориш, ишлаб чиқариш тармоқларида моддий-пул харажатларини камайтириш ҳисобига ялпи даромад ва, умуман, миллий даромаднинг ўсиш суръатларини ошириб бориш муҳим вазифалардан биридир.

Ишлаб чиқариш соҳаларида ходимлар миқдорини кўпайтириш, ускуналар ва бошқа харажатлардан фойдаланиш нормасини зарурий миқдорда ошириш миллий даромаднинг

ўсиш манбаи ҳисобланади. Моддий харажатларни тежаш ва меҳнат унумдорлигининг ўсиши натижасида ялпи маҳсулот ҳажми ва жон бошига тўғри келадиган ялпи даромад кўпаяди. Меҳнат унумдорлиги ўсиши билан моддий харажатлар қиймати қисқаради.

Деҳқончилик-саноат комплексининг асосий вазифаси қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг бир текис ўсиб боришига эришишдан, комплекснинг барча тармоқлари куч-ғайратларини озиқ-овқатга бўлган талабни қондиришга ҳамда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш саноати учун зарур бўлган хом ашё билан таъминлашга сафарбар этишдан иборатдир.

1990 йили хўжаликнинг асосий ишлаб чиқаришида банд бўлган бир ходимнинг ўртача йиллик иш ҳақи меҳнат унумдорлиги ўсишига мувофиқ кўпайиши белгиланган эди. Давлатнинг колхозлар ва совхозлар билан ўзаро иқтисодий муносабатларини тадқиқ этиш, шу асосда жумҳурият давлат хўжаликларида таркиб топаётган жамғарма фондини аниқлаш, тадқиқ натижаларини бошқа жумҳуриятлар давлат хўжаликлари ишлаб чиқаришига хос рақамлар билан қиёслаш кўп жиҳатдан улар бир-бирига мослиги тўғрисида хулоса чиқариш имконини беради. Иқтисодиётга оид адабиётни умумлаштириш шундан далолат беради. Чунончи, 1980 йилдан 1986 йилгача давлат хўжаликлари рентабеллиги ўртача даражасининг 5,9 фоиздан 4,9 фоизга пасайиши кузатилади. Фақат 1987 йилдан бошлаб жумҳуриятимиз давлат хўжаликларининг рентабеллик даражаси ошиб борди ва 1989 йили у 16,2 фоизни ташкил этди. Жамоа хўжаликлари рентабеллиги эса шу муддатда 21,5 фоиздан 26,5 фоизга кўтарилди¹.

Маҳсулот етиштиришга сарф-харажат кўпайганлиги, бир қатор саноат маҳсулотлари ва давлат хўжаликлари учун хизмат нархи ошганлиги, ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш кўтарилганлиги сабабли жумҳуриятимиз давлат хўжаликларининг рентабеллик даражаси пасайди. Айниқса давлат хўжаликлари оладиган саноат маҳсулотлари нархи қишлоқ хўжалик маҳсулотлари нархини кўтаришга қараганда илдамроқ ошиб бордики, бунинг оқибатида тармоқлараро муносабатлар жамоа ва давлат хўжаликлари фойдасига ҳал бўлмади. Чунончи, 1969—1988 йилларда минерал ўғитлар таркибидаги таъсир этувчи моддалар бирлигининг нархи тахминан 32 фоиз, омухта

ем бирлиги эса деярли 2,7 марта оширилди. Бир қорамол сақланадиган жойнинг қурилиши 3,6 марта, бир чўчқа учун— 6 марта қимматлашди.

Буларнинг ҳаммаси давлат хўжаликлари олаётган фойда ҳажми, шунингдек улар ишлаб чиқаришининг рентабеллик даражаси пасайишига олиб келди. Шунинг натижасида давлат хўжаликлари олаётган фойда, уларни тўла хўжалик ҳисобига ўтказиш чоғида кўзда тутилганидек, ишлаб чиқаришни ривожлантиришга сарфланадиган харажатларни молиявий ресурслар билан қоплашни таъминламаяпти. Бу ҳол давлат хўжаликлари ишлаб чиқариши ривожланишини маблағ билан таъминлашнинг барча манбалари таркибида уларнинг ўз жамғармалари салмоғи сезиларли камайишига олиб келди.

Давлат хўжаликларида ишлаб чиқариш рентабеллигини оширишнинг асосан уларнинг ўзларига боғлиқ қандай асосий йўналишлари бор?

Аввало, жумҳуриятимиз асосий тармоғи — пахтачиликда рентабелликни ошириш имкониятларидан тўла фойдаланиш зарур. Уларнинг энг муҳимлари пахта ҳосилдорлигини янада оширишдан иборат. Бу борадаги ишлар кўлами катта. Агар 1988 йили Қишлоқ хўжалик вазирлигига қарашли хўжаликларда пахтанинг ўртача ҳосилдорлиги 26,7 центнерни ташкил этган бўлса, жумҳуриятимизнинг илғор давлат хўжаликларида 28,0—30,0 центнердан, Хоразм вилояти хўжаликларида эса 32,6 центнердан ҳосил олинди. Илғор хўжалиklar даражасига кўтарилиш бу етакчи экин ҳосилини етиштиришда рентабелликни кескин ошириш имкониятини берган бўлур эди. Жумҳурият давлат хўжаликлари пул даромадлари ўсишининг, бинобарин, рентабеллик кўтарилишининг муҳим резерви пахта сифатини яхшилаш, унинг таннархини камайтиришдан иборатдир. Қишлоқ хўжалигининг ҳамма турдаги маҳсулотларини етиштиришни кўпайтириш, таннархини арзонлаштириш, сифатини яхшилаш имкониятлари мавжуд. Агар 1988 йили бир тонна пахта таннархи жумҳуриятимизда ўртача 665,2 сўмни ташкил этган бўлса, Тошкент вилоятининг илғор хўжаликларида бу кўрсаткич 518,6 сўмни ташкил этди. Аммо кейинги йилларда пахта сифати пасайди. Албатта бу самарадорликка салбий таъсир кўрсатади.

Чорва маҳсулотлари етиштиришда ҳам катта имкониятлар мавжуд. Афсуски, бу тармоқ ҳозирча қолюқ, ё умуман зарар келтирадиган даражада. Аҳволни яхшилашнинг асосий йўли ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва марказлаштириш, бу

¹Қаранг: Народное хозяйство Узбекской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник, "Ўзбекистон", 1989, 275, 283-бетлар.

тармоқни саноат асосига кўчиришдир. Тажиба шундан далолат беради.

Ҳар йили чорва маҳсулотлари етиштириш кўпайиб бормоқда. Масалан, 1985—1988 йиллари гўшт етиштириш 53,6 минг тоннага, сўт — 397,8 минг тоннага, тухум — 386,2 миллион донага, жун — 17,7 минг тоннага, қоракўл тери — 263,6 минг тоннага кўпайди.

Ишлаб чиқариш жараёнларини янада кенг механизациялаш, мавжуд техникадан тобора самарали фойдаланиш, шу асосда қўл меҳнати салмоғини камайтириш жамоа ва давлат хўжаликларида ишлаб чиқариш рентабеллигини ошириш ва маҳсулот таннархини арзонлаштиришнинг ҳолат жиддий резервларидир. Бу ҳамма турдаги маҳсулотларни, шу жумладан пахта етиштиришга ҳам тааллуқлидир. 1988 йил маълумотларига кўра, ялпи ҳосилнинг 61 фоизи машиналар билан териб олинган. Ҳозирда шудгор, ғалла сепиш, чигит экиш, донли экинлар ва силосни йиғиб олиш каби жараёнлар тўла механизациялаштирилган. Қишлоқ хўжалигининг техника билан таъминланганлиги бир қатор экинлардан юқори ҳосил олишга, тармоқ имкониятидан оқилона ва тўлароқ фойдаланишга йўл очувчи технологияларга ўтказиш имконини яратди. Бироқ, янги техникалар ҳаминша ҳам қўйилаётган талабларга жавоб бермайди, оқибатда технология бузилади, йиғим-теримда кўп ҳосил нобуд бўлади. Жамоа, давлат хўжаликлари ва бошқа қишлоқ хўжалик корхоналари иқтисодий ва ижтимоий ривожланишини таъминловчи йўл деҳқончилик-саноат интеграцияси ва кооперациясининг янги усулларини барпо этишдан иборат.

Давлат хўжаликларидан сотиб олинаётган айрим қишлоқ хўжалик маҳсулотлари нархини такомиллаштириш зарурияти, қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ишлаб чиқариш воситалари нархини тартибга солиш, ўз жамғарма манбаларини таъминлаш учун шарт-шароитларни вужудга келтириш зарурлиги, ишлаб чиқариш рентабеллигини ошириш, социализмнинг фойда, нарх, молия, кредит сингари категориялар ролини кучайтириш—бу ва бошқа ҳамма муаммолар Ўзбекистон давлат хўжаликлари олдида ҳам, умуман бошқа қардош давлат хўжаликлари олдида ҳам бир хилда кескин бўлиб турибди.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ИЛҒОР УСУЛЛАРИ ВА УЛАРНИНГ САМАРАДОРЛИККА ТАЪСИРИ

Жумҳуриятимизда ишлаб чиқаришни ташкил этиш борасида кейинги йиллар ичида маълум ишлар амалга оширилди, бу деҳқончилик-саноат комплексини ривожлантиришда маълум бурилиш ясади. Шу мақсадда бир қатор тadbирлар амалга оширилади. Чунончи, фан ва амалиёт олдида меҳнатни ташкил этишнинг янги илғор усулларини ривожлантиришга қаратилган, илмий асосланган аниқ концепцияларни ишлаб чиқиш вазифаси турибди. Меҳнатнинг янги шакллари ташкил этиш концепцияси бугунги кун мақсадларини рўсбга чиқаришни таъминлаши керак. Айни пайтда жамоанинг ҳар бир аъзоси шунга қатъий ишонч ҳосил қилиши керакки, меҳнатни ташкил этишнинг илғор усулларини ривожлантира бориб, биз коллективчилик асосларини чуқурлаштириш йўли билан меҳнатни ташкил этишни такомиллаштирамиз. Хўжалик ҳисоби, биринчи навбатда, жамоа ва ижара пудратини ҳар бир цех, участка ва бригадага етказиш билангина кифояланмай, балки улар шундай йўлга қўйилган бўлиши керакки, токи ишчи меҳнат жамоаси кам сарф-харажат билан кўпроқ маҳсулот етиштириши, унинг сифати ошишидан шахсан манфаатдор бўлсин.

Бу фақат хўжалик вазифаси эмас, балки сиёсий вазифа ҳамдир. Унинг ҳал этилиши бутун иқтисодий ислохот, жамиятни янгилаш муваффақиятининг энг муҳим шартидир. Хўжалик ҳисоби орқали меҳнатчининг жамиятдаги мавқеи, унинг мулкка муносабати ўзгаради. Илгариги иқтисодий ислохотлар, шу жумладан, 1965 йилги ислохот муваффақиятсиз чиқишининг энг муҳим сабабларидан бири янги хўжалик ҳисоби омиллари корхонанинг ҳар бир меҳнатчиси онгига етказилмаганлигида эди.

Эндиликда биз ички хўжалик ҳисоби ва ўзини ўзи бошқариш орқали ишлаб чиқариш муносабатларини ўзгартира оламиз ва ўзгартиришимиз керак. Ҳар бир иш жойида қўлланилаётган хўжалик ҳисоби ҳар бир меҳнатчи ижтимоий ҳаётни демократиялашнинг ишлаб чиқариш ва жамиятни реал янгилашда иштирок этишининг асосини ташкил этади. Жамиятда ишчи—инсон ишлаб чиқариш соҳиби, мамлакат соҳиби вазифасини бажарувчи янги сиёсий вазият ана шу омил асосида таркиб топади.

Бугунги кун тажибаси иқтисодий муносабатларнинг бригада, оила, оилалараро ва яқка пудрати, ижара шартномаси усулла-

Шуни таъкидлаш лозимки, бригада хўжалик ҳисоби муттасил ривожланиб, такомиллашиб бормоқда. Унинг янги шакли жамоа пудратидир.

Жамоа пудратининг режали хўжалик асосини маъмурият билан пудратчи жамоа ўртасида тузиладиган шартнома ташкил этади. Бу томонларнинг ҳуқуқлари ва вазифаларини белгиловчи, ўзаро муносабатларини тартибга солувчи ва мажбуриятлар бажарилмаган тақдирда уларнинг жавобгарлигини белгиловчи икки томонлама битимдир. Бу ҳужжатда ишлаб чиқаришнинг узоқ муддатли нормативлари ва беш йилликка мўлжалланган самарадорлик кўрсаткичлари қайд этилади. Пудратчи жамоа учун ишлаб чиқариш ҳажми ва меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатлари, маҳсулот сифатини яхшилаш, меҳнат сарфини камайтириш ва моддий ресурсларни тежаш, иш ҳақи нормативи белгиланади. Жамоага белгиланган иш ҳажмини аниқлаб қўйилган муддатларда бажарганлик учун умумий ҳақ миқдори гарантияланади. Бунда бу иш ҳажми қанча ишчи томонидан бажарилганлигининг фарқи йўқ. Корхона раҳбарияти жамоани топшириқларни бажариш учун ташкилий-техникавий, иқтисодий ва социал шарт-шароитлар билан таъминлашни ўз зиммасига олади. Шартномада пудратчи жамоа у ёки бу мажбуриятни бажармагани учун бошқарувнинг ҳар қандай бўғини ва таркибий бўлинмасига молиявий эътироз билдириш кўзда тутилади. Пудрат шартномаси жорий-квартал, ойлик ва кунлик режа топшириқларини белгилаш учун асос бўлиб хизмат қилади. Ойлик ва квартал топшириқлари икки-тагача пудратчи жамоага ягона ҳужжатда — хўжалик ҳисобидаги режа-ҳисобда етказилади. Унда асосий ишлаб чиқаришдаги ёрдамчи ва вақтбай ишчилар ҳамда мутахассислар миқдори ва иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар ҳам илова қилинади. Пудратчи жамоа иш ҳақи фондини тақсимлаш учун жавобгардир. Ортиқча сарф-харажатлар қопланмайди, тежалган маблаг эса олиб қўйилмайди, у бригада аъзолари ўртасида қўшимча мукофот тарзида тақсимланади. Якка тартибда тўланган қўшимча ҳақлар, дам олиш пайти ва маҳнатга яроқсизлиги учун тўланган ҳақлар жамоанинг асосий иш ҳақи фондида кирмайди. Пудратчи жамоани мукофотлаш фонди эса иш ҳақи фонди маблағлари ва моддий рағбатлантириш фондидан ташкил топади. Айни пайтда мутахассисларни ва ёрдамчи ишчиларни рағбатлантириш учун алоҳида кўрсаткичлар ва шарт-шароитлар белгиланади. Жамоа мукофоти бўлинмаларнинг иш хусусиятидан келиб чиқиб, меҳнат натижаларига қўшган ҳиссаси коэффициентни бўйича тақсимланади. Пудратчи жамоаларда бригада кенгашлари фақат меҳнат ҳиссаси

коэффициентини белгилаш масаласи билангина эмас, балки разрядлар ва лавозим окладларини ошириш, пасайтириш билан ҳам шуғулланади.

Жамоа пудрати бригада хўжалик ҳисобининг янада ривожланган усулидир. Пудратчи бригада ишни пудрат шароитларида бажаради. Унинг моҳияти шундаки, маъмурият билан пудратчи жамоа ўртасида шартнома тузилади. Бу шартномада ишнинг аниқ белгиланган пировард миқдор ва сифат кўрсаткичи, бригада жамоасига ўз ишینی ташкил этишнинг конкрет усулларини танлашда эркинлик бериш, амалдаги меҳнат сарфи ёки ходимлар сонидан қатъи назар, белгиланган муддатларда эришилган пировард натижа учун кафолатли меҳнат ҳақи, пудрат шартларини бажаргани учун бригада билан маъмуриятнинг ўзаро моддий жавобгарлиги кўзда тутилади.

Жамоа пудрати шароитида ишловчи бригада якка бажариладиган топшириқларни ўзи белгилайди, ишни тақсимлайди, мавжуд ускуналар ва иш вақтидан тобора самарали фойдаланиб бориш, хом ашё ва материалларни тежаб-тергаб сарфлаш чораларини кўради.

Меҳнатни нормалаштириш сифати, моддий манфаатдорлигининг амалий чораларини кўриш учун умумий манфаатдорлик кучаяди. Меҳнатни ташкил этиш ва унга ҳақ тўлашнинг бригада пудрати усули меҳнатчиларни меҳнат унумдорлигини оширишнинг мавжуд барча резерв ва имкониятларини қидириб топиш ва фойдаланишнинг амалий воситасига айланади. Шу билан бирга у меҳнат натижалари ва унга ҳақ тўлаш ўртасидаги алоқаларнинг ғоят соддалиги ҳамда ошкоралиги билан ажралиб туради. Бундай шароитларда пудратга олинган ишларни жадал ва сифатли бажариш резервларини излашдан умумий манфаатдорлик, интизомни мустаҳкамлаш учун бригаданинг ҳар бир аъзосида масъулият кучаяди. Одатда, пудратчи бригадада тартиб ва уюшқоқлик кучлироқ бўлади. Шу ўринда мисолларга мурожаат қилайлик.

Сирдарё вилоятида 1988 йили 335 та далачилик бригадаси ва звеноси, 102 та чорвачилик, шу жумладан 80 та асаларичилик жамоаси ижара пудрати асосида ишлади. Қишлоқ хўжалигида ижара ва пудратнинг бошқа усулларини жорий этиш билан маҳсулот асосий турларини етиштириш кўпайиши, ишлаб чиқариш харажатлари пасайиши, меҳнат унумдорлиги ошиши таъминланади. Ишчиларда ўз меҳнатининг пировард натижаларидан моддий манфаатдорлик ошди.

1987 йилдагига нисбатан 1988 йили пахта 49,7 минг тонна,

дон 94,1 минг тонна, сабзавот маҳсулотлари 20,6 минг тонна, қовун-тарвуз 59,4 минг тонна, гўшт 1,5 минг тонна, сут 4,5 минг тонна, тухум 9,7 миллион дона кўпайди. Бу ўсиш асосан пудратчи жамоалар меҳнати ҳисобига юз берди. Чунончи, 1987 йили пахта ялпи ҳосилининг 87,2 фоизи пудратчи жамоалар ҳиссасига тўғри келган бўлса, 1988 йили улар ялпи ҳосилининг 96,5 фоизини етиштирдилар. Бу орада ялпи доннинг пудратчилар етиштирган қисми 46,7 дан 69,5 фоизга, сабзавот 83,7 дан 96,6 фоизга, қовун-тарвуз 77,9 дан 95,5 фоизга, мева 67,7 дан 92,6 фоизга, узум 92 дан 95 фоизга, картошка 73,8 дан 96,9 фоизга, гўшт 18,5 дан 60,8 фоизга, сут 31,6 дан 64,4 фоизга, тухум 7,6 дан 25, 39 фоизга кўтарилди. Кўриниб турибдики, кўпчилик маҳсулот турларини пудратчи жамоаларда етиштириш 1,5—2 баробар, тухум 3 баробар, гўшт 4 баробар кўпайди. Бу жамоаларда маҳсулот етиштириш ҳажми кўпайишига экин майдонларини кенгайтирмасдан, қўшимча меҳнат ва молия ресурслари сарфланмасдан туриб эришилди. Умуман, вилоятда 1987 йилга нисбатан пахта ҳосилдорлиги 2,9, дон 5,1, шу жумладан бошоқли дон 4,1, шולי 10,4, маккажўхори дони 13,4, қовун-тарвуз 31,5 ва картошка 18,6 центнер кўпайди.

Таннарх 1987 йилга нисбатан пахтачиликда 0,35 тийин, галлачиликда 1 сўм 61 тийин, шу жумладан бошоқли дон экинлари бўйича 1 сўм 27 тийин, маккажўхори дони етиштиришда — 2 сўм 17 тийин, қорамол гўшти бўйича 22 сўм, сутчиликда 0,11 тийин, жун бўйича 328 сўм, пиллачиликда 47 сўм 20 тийин ва ҳар минг дона тухум олишда 3 сўм 62 тийин пасайди. Ижарачилар эришган кўрсаткич пудратчилар меҳнатининг натижасидан анча юқори бўлди. Чунончи, ижарачилар пудратчи жамоалардагига қараганда гектаридан 5,6 центнер кўп пахта, 21,1 центнер кўп дон, 16,5 центнер кўп картошка, 49,7 центнер кўп қовун-тарвуз, 1,5—2 марта кўп узум ва мева етиштирдилар.

Дўстлик районидаги "Октябрь 50 йиллиги" давлат хўжалиги ҳам 1988 йил 1 январидан ижара пудрати асосида иш олиб бормоқда. Илгари жамоа пудрати шароитида, бўлинмаларда ишчи кучи гоят кўп бўлиб, одамларнинг кайфиятига риоя қилиб бўлмасди, улар ўз меҳнатлари, бошқалар меҳнати ишнинг пировард натижасига таъсирини аниқ-равшан ҳис этмас эдилар. Табиийки, бу аҳволда кутилганидек натижаларга эришиш қийин эди. Бригадалар фаолиятидаги камчилик йил бўйи амал қилувчи пудрат хўжалик механизмининг маош меҳнатнинг пировард натижасига боглиқ бўлишидан иборат асосий занжири узилган-

лигида эди. Бу дала ишларига шаҳарликларни, ўқувчиларни жалб қилишга олиб келар, меҳнат ва моддий ресурслардан оқилона фойдаланилмаслигига сабаб бўларди. Пудратни ташкил этишни такомиллаштира бориб, ишлаб чиқариш бўлинмаларини майда-чуйда воҳелик, раҳбарликнинг маъмурий-буйруқбозлик услубидан халос қилиб, хўжалик ортиқча 6 бўлим, 28 бригадани йўқ қилди. Бу бошқарув аппарати таркибини 64 кишига қисқартириб, меҳнат ҳақи фондидан 89 минг сўмдап кўпроқ маблағни тежаб қолиш имконини берди.

Ижара пудратида ишлайтган бригада ва звеноларнинг иш натижалари давлат хўжалигининг молия-хўжалик фаолияти натижаларида бевосита намоён бўлди. Фақат бир йилнинг ўзида ялпи маҳсулот ҳажми 5,4 фоиз ошиб, меҳнат унумдорлиги 25,8 фоиз кўтарилди, таннарх кескин пасайди.

Хўжалик фаолияти натижалари, меҳнат ва моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш ходимларнинг ойлик ўртача маошини 14 фоиздан зиёд ошириш имконини берди. Айни пайтда иш ҳақи ўсиши билан меҳнат унумдорлиги ошишининг нисбати нормативдаги 0,8 ўрнига 0,54 фоизни ташкил этди.

Ижара бўлинмалари дала ишлари қизгин тус олган пайтларда уй бекалари ва бошқа соҳаларнинг ходимлари билан муайян ишларни бажариш юзасидан шартнома тузганликлари ҳам эътиборга лойиқ. Бу четдан қўшимча ишчи кучи жалб этишни кескин камайтириш, ҳатто ундан умуман фойдаланмаслик йўлини очди. Натижада 284 минг сўм тежаб қолинди. Бу маблағ ходимларнинг маиший ва меҳнат шароитларини яхшилашга сарфланди. Ҳисобот йилида ижтимоий ривожланиш ва моддий рағбатлантириш мақсадларига ҳаммаси бўлиб 975 минг сўм сарфланди. Бу 1988—1990 йилларда 2600 квадрат метр уй-жой, 1124 ўринли типовой мактаб, 50 ўринли чойхона, 10 ўринли профилакторий қуриш учун реал имконият очди.

Бу йил ижарачи жамоалар 14 та кооперативга бирлашди.

Эндиликда вилоятда далачилик жамоаларининг 98 фоиздан кўпроғи, чорвачиликда 92 фоизи пудрат асосида иш юритмоқда. Экин майдонларининг 98 фоизи, моллар бош сонининг 80 фоизи уларга бириктириб қўйилган. 16 та хўжалик тўлиқ ижара пудратига ўтиб ишламоқда, 19 та хўжалик меҳнатга ялпи даромаддан ҳақ тўлашга ўтган. 35 фоиз жамоа ва давлат хўжалиги харажатларни режалаштириш, ҳисоб-китоб ва назорат қилишнинг чек системасини қўлламоқда, 26 корхона ва ташкилот меҳнатга ҳақ тўлашнинг янги шароитларига ўтказилган. Бу Сирдарё вилоятидаги хўжаликларнинг 16 фоизини ташкил этади.

Кейинги икки-уч йиллик тажриба шуни кўрсатмоқдаки, давлат ва жамоа хўжаликларини, бошқа корхоналар ва ташкилотларни жамоа пудратига, айниқса, унинг ижара усулига ўтказиш йўлида маълум камчиликларга йўл қўйилаётганини асло инкор этиш мумкин эмас. Бу қуйидаги камчиликлардир:

— ҳаммаерда ҳам касба уюшмалари хўжалик ва корхоналарнинг маъмуриятлари билан биргаликда иқтисодий муносабатларни такомиллаштириш бўйича ташкилотчилик ва сиссий ишларнинг комплекс дастурига эга эмаслиги, иқтисодий билимларни оширишга етарли эътибор берилмаётганлиги, кадрларга зарур талабчанлик кўрсатилмаётганлиги, тўла хўжалик ҳисоби жорий этилмаганлиги;

— хўжалик ва корхоналарда ишлаб топилмаган пулларни тўлашга йўл қўйилаётганлиги, хўжаликка етказилган зиён қопланилмаётганлиги, 10 фоизга яқин хўжалик зарар кўрувчи ва паст рентабелли ҳисобланиши;

— жамоа ва давлат хўжаликларида бўлинмалар, шунингдек маъмурият ёки бошқарув ўртасидаги ички хўжалик муносабатлари пишиқтирилмаганлиги;

— хўжалик юриштишининг амалдаги механизми (режалаштириш, рағбатлантириш, маблағ билан таъминлаш, моддий ресурслар таъминоти маҳсулотни харид қилишни ташкил этиш, сақлаш ва бошқалар) ижара пудрати талабларига жавоб бермаслиги, ресурс-норматив услуби ўзлаштириб олинмаганлиги;

— қишлоқ хўжалик ходимлари, хусусан, ишчи кадрлар — механизаторлар, бригадирларни тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш системаси сустлиги каби сабаблар ғов бўлиб турибди.

Мана шуларни ҳисобга олиб, хўжаликларда барча моддий, пул ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш борасидаги ишларни амалга ошириш, ҳаммаерда ҳар бир хўжалиkning имкониятларидан келиб чиқиб, меҳнати ташкил этишнинг илғор усулларини жорий қилиш, бугунги вазифаларга мувофиқ қишлоқ хўжалик ходимларининг иқтисодий ўқуви родини ошириш лозим.

Ички ишлаб чиқариш хўжалик ҳисоби шароитларида муҳандис-техник ходимлар, иқтисодчи ходимлар иши ғоят катта аҳамиятга эга. Пудрат ва ижарани ташкил этиш ҳамда амалга ошириш хўжаликнинг ичидаги режалаштиришни, рағбатлантириш ва ҳисоб-китоби ўзгартиришни тақозо этади. Айрим мутахассислар орасида янги услублардан ҳодик, улардан манфаатдор эмаслик, гоҳида эса ҳатто уларни сингдира олмаслик ва хўжалик ҳисоби жорий этилишига қаршилик кўрсатиш кайфияти кўзга

ташланади. Бундай кайфиятларни бартараф этиш учун нима қилмоқ керак? Аввало, мутахассислар меҳнатига ҳақ тўлашни улар хизмат кўрсатаётган пудратчи жамоалар фаолиятининг натижалари билан уйғунлаштириш лозим. Бир қатор ҳолатларда муҳандислар, техниклар ва иқтисодчиларни пудратчи жамоалар таркибига киртиш ва уларга шу жамоаларнинг меҳнат натижаларига қараб ҳақ тўлаш мақсадга мувофиқдир. Ишлаб чиқаришни такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эга. Ички хўжалик ҳисобини жорий этиш, пудратга ўтиш кўпинча уни қайта қуришни тақозо этади. Пировард маҳсулот етказиб берувчи йирик комплекс бригадалар ташкил этиш, участкаларни йирик-лаштириш, баъзи ўринда цехларни бирлаштириш ёки, аксинча, кичиклаштиришга тўғри келади. Бироқ, ҳаммаша конкрет шароитлардан келиб чиқиб, ҳар бир ҳолатда ижодий ёндашув ва оқилона хулосалар чиқариш муҳимдир.

Ишлаб чиқаришдаги ички хўжалик ҳисобининг ривожланиши мантиқан жамоаларни унинг хийли содда усулларида жамоа пудратига, кейин эса, ижарага олиб боради. Тажриба, хўжалик ҳисоби айрим бригадалар ёки участкаларда жорий этилганида эмас, балки умуман корхона, жамоа ва давлат хўжаликларининг хўжалик ҳисобидаги барча бўлинмаларини қамраб олган тақдирдагина энг кўп самарага эришилишини кўрсатмоқда.

Корхоналарда ишонарли ҳисоб-китобни ташкил этиш муҳимдир. Бусиз амалий хўжалик ҳисобини йўлга қўйиш мумкин эмас. Ишлаб чиқаришнинг таъсирчан ички хўжалик ҳисоби талабларига жавоб берадиган бирламчи ҳисоб-китоб услуби ва ҳужжатларини тайёрлашни жадаллаштириш зарур. Меҳнатчи хўжалик ҳисоби орқали ишлаб чиқаришни бошқаришга безосита жалб этилишини, ишлаб чиқариш тақдири учун ўз масъулиятини, умумий ишга ўз дахлдорлигини мулк соҳибига айланишини ҳис этишини ҳисобга олиш лозим. Тармоқ ташкилотлари ички хўжалик ҳисобини жорий этиш бўйича ишлаб чиққан кўпгина методик ҳужжатлар ноаниқ тусдадир. Ички хўжалик ҳисобини мунтазам умумлаштириб, таҳлил қилиб бориш, илғор тажрибани тарғиб этиш керак. Вазирликлар ва идоралар ўз илмий тадқиқот институтлари имкониятларидан тўла фойдаланмоқлари даркор. Корхоналар улар барча масалаларга ойдинлик киритишларини кутмоқда.

Кадрлар хўжаликни юриштишининг янги услубларини эгаллаб олишларига эришиш ишлаб чиқаришда ички хўжалик ҳисобини жорий этиш борасидаги энг муҳим вазифаларнинг биридир. Бу хўжалик ҳисобидаги бригадалар, участкалар, цехлардаги илғор

гажриоа билан конкрет таништириш асосида олиб борилиши гоътада муҳим.

Деҳқончилик жамоа комплексида хўжалик механизмининг тақомиллаштириш ва мустақкамлаш қуйидаги туб ўзгаришларга олиб бориши керак:

— жамоат, давлат хўжаликлари, қайта ишлаш саноати корхоналари билан бир қаторда ижарачилар, кооперативлар, деҳқон хўжаликлари ҳам асосий бўғин сифатида таъминланган бўлиши керак. Бу хўжалик ва ташкилотлар, шунингдек, фуқароларнинг ёрдамчи хўжаликлари иқтисодий жиҳатдан тенг ҳуқуқли хўжаликлар сифатида қараб чиқилиши керак. Фуқаролар, корхоналар ва, умуман, жамият манфаатларининг тўлароқ уйғунлаштиришга хизмат қилувчи хўжалик ҳисоби муносабатларининг ташкил этишнинг самарали илғор усули бўлган ижара усулига ўтиш, деҳқонларнинг ердан ва бошқа асосий ишлаб чиқариш воситаларидан бегоналашувига барҳам беради.

* * *

Жумҳуриятларнинг сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан мустақилликка эришишлари ва ишлаб чиқариш жараёнининг, ишлаб чиқаришни бошқариш механизмларининг тақомиллаштириш асосида бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати хўжалик юритишнинг негизи бўлиши керак.

Шунинг учун, аввало, қишлоқда ишлаб чиқариш муносабатларининг тақомиллаштириш зарур. Корхоналар, жамоа ва давлат хўжаликларининг иқтисодий мустақиллигининг фақат шу асосдагина таъминлаш мумкин. Бу жумҳурият иқтисодий мустақиллигига олиб боровчи йўлнинг бошланишидир. Бу йўл корхоналар, жамоа ва давлат хўжаликлари иқтисодий мустақиллигининг таъминланиши, уларнинг давлат билан иқтисодий муносабатларининг тарх ҳосил қилишни бошқариш, қарз бериш, нормалаштириш ва фойдани тақсимлаш, меҳнат жамоасининг моддий ҳамда маънавий рағбатлантириш ва шу сингари жиҳатлардаги тартиботни тақомиллаштириш билан мустақкамланади.

Жумҳуриятни иқтисодий мустақилликка ўтказиш ўз харажатларининг ўзи қоплаш ва ўзининг ўзи маблағ билан таъминлашга боғлиқ. Бунинг учун халқ хўжалиги ва ишлаб чиқаришнинг барча тармоқларида тўла хўжалик ҳисобининг барча асосий қоидалари билан, мукамал жорий этиш зарур.

Бошқарувда туб ислоҳот бошқарувнинг маъмуриятчилик тартиботидан чинакам демократия асосдаги принципиал жиҳатдан

янги хўжалик механизмига тўла ўтилишининг таъминлашдан иборатдир.

Кейинги йилларда жумҳуриятимизда қишлоқ хўжалигининг ривожлантиришда муайян муваффақиятларга эришилди. Бироқ бу натижалар қайта ишлаш саноатининг ҳам ашёга, аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига тобора ўсиб бераётган талабнинг қондира олмапти. Бу масалани ҳал этишнинг бош йўлларида бири ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва марказлаштириш, уни саноат асосига кўчиришдан иборатдир. Хўжалик ҳисобининг фақат илмий асосда жорий этиш, иқтисод режимининг кучайтириш, меҳнатга ҳақ тўлашни пировард натижалар билан янада уйғунлаштириб юбориш орқалигина корхоналар, жамоа ва давлат хўжаликлари ишлаб чиқаришининг самарадорлигининг янада ошириш таъминланиши мумкин. Худди шу жиҳатда хўжалик ҳисобининг усулларининг жорий этиш жумҳурият иқтисодий мустақиллигига эришишнинг гаровидир.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I боб. Мулкчилик шакллари ва унинг ифодаланиши	5
II боб. Хўжалик ҳисоби, асосий шакллар ва қоидалар	22
III боб. Тўла хўжалик ҳисоби	33
IV боб. Минтақа хўжалик ҳисобининг ижтимоий-иқтисодий моҳияти ва аҳамияти	47
V боб. Қишлоқ хўжалигида хўжалик ҳисоби хусусиятлари	74
VI боб. Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг илгор усуллари ва уларнинг самарадорликка таъсири	107

Кадыров Абдусаттарходжа Кадырович

РЕГИОНАЛЬНЫЙ ХОЗРАСЧЕТ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ

(На узбекском языке)

Издательство "Ўзбекистон"—1992, 700129, Ташкент, Навои, 30.

Рассом Г. Бакирова
Бадий муҳаррир Ж. Гурова
Техник муҳаррир А. Горшкова
Мусаҳҳиҳ У. Абдуқодирова

ОИБ № 5774

Теришга берилди 13.02.92. Босишга рухсат этилди 14.05.92. Формати
60x84 ¹/₁₆ босма ротапринт усулида босилди. Шартли бос. л. 6,97.
Шартли кр.-отт. 7,20. Нашр л. 7,27. Тиражи 1000. Буюртма № 19/1093.

"Ўзбекистон" нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий, 30. Нашр № 143—91

Оригинал-макет масъулияти чекланган "Ношир" жамияти техникавий
ва программавий воситалар базасида тайёрланиб, Тошкент "Ўзгипрозем"
Картфабрикасида босилди. Муқимий кўчаси, 182.